

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00938413 (S)

2012

B. 1029/1

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ Й МАТЕРІЯЛИ
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

I.

Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
і „Жерел до історії „України-Руси“ з р. 1895).

У ЛЬВОВІ 1896.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка

під зарядом К. Беднарського.

528425

50к.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 55 387~~ ✓

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26093

и 27822/1

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СЕЛЯН

на Подністровю галицькім в половині XVI в.

на основі описей королівщин.

I.

Сею розвідкою хотів би я розпочати серію подібних — про внутрішній устрій і життя Галичини XVI в. на основі нового архивного матеріялу, взявши поодинокі сторони сього устрою й життя предметом осібних розвідок. Головним джерелом має служити офіційний історично-статистичний матеріял з тих часів — описи й ревізії маєтностей, що призначені до видання *in extenso* в нашім видавництві. Дати сього матеріялу мають бути детально аналізовані і зведені до певних сум — буду отже поступати собі тим же методом (лабораторним, як назвав сей метод один з моїх рецензентів), як і в попередніх студиях коло внутрішнього устрою Поділя; від ширших виводів мушу здержуватись на разі або висловляти їх лише в формі гіпотетичній; для них може прийти час при зводі результатів поодиноких розвідок до одної загальної картини внутрішніх відносин: тоді не одну прогалину, які звичайно у великім числі бувають при документальнім матеріялі, певне, можливо буде виповнити на основі всього зібраного матеріялу, на основі попередніх аналітичних і деталічних студій.

Предметом сієї розвідки є економічний стан селянства на Подністровю галицькім в середині XVI в.; головний ґрунт для студій мають дати описи королівських маєтностей з першої люстрації (1564—6): того рода дати в них маємо з староств: Снятинського, Галицького, Теробовельського, Рогатинського, Стрийського, Дрого-

бицького та Самбірського¹⁾; окрім того материял до сього району подають описи руських соляних жуп²⁾). Для доповнення й освітлення того материялу мають служити інвентар із 1-ої полов. XVI в.; до поставленої теми належать такі інвентарі староств: Галицького, Тереховського, Рогатинського й Дрогобицького; особливо описи останнього тим важні, що походять з ріжних часів — аж від початку XVI в.³⁾). Сим описям в порівнянню з люстрацією надаю взагалі служебну ролю тому, що відомости їх далеко не так ріжносторонні та багаті: люстрація нераз представляє нам доволі докладну картину відносин економічних і правних людности, інвентарі й реєстри часто обмежають ся рахунком датків, і то не всіх.

Вище обмежив я предмет своєї студії територіяльно — Галичиною Подністриянською, басейном Дністровим, полишаючи на иньшу студию басейн Буга; теж саме маю я ще зробити що до річи самої. Польське право в Галичині для правних і економічних відносин селянських знало три схеми: села на праві руським, німецьким та волоським. Схема німецького права, прикладаючись з початку лише спорадично, на основі спеціальних королівських надань, стає з часом загальною, і змодифікована впливом руського звичаєвого права, цілковито заповняє схему руського права; в XV в. ще розрізняють ся села німецького й руського права в Галичині, але в XVI в. ми даремно силкували ся-б виділити сї дві категорії громад — вони зливають ся в одну схему, в одну групу, сполучивши дещо з обох. Схема волоського права держала ся міцнійше, бо операла ся на докладно означені норми фундаційних привилеїв, а не на неписане звичаєве право, як громади „руського права“. Тож хоч з часом також і вона значно підпадала нівеляційному впливу загальної еволюції селянського стану, ще при кінці XVI в. живе в памяти, і села „волоські“ вирізняють ся в осібну категорію, заховуючи подекуди і в своєму устрою, і в економічних відносинах значні останки з тієї схеми. Тож ліпше буде по можности (бо, як кажу, загальна нівеляція дає себе дуже знати, і тип „волоської“ громади часами вже в середині XVI в. затеряєть ся до непізнання й не означаєть ся) села сїєї категорії виділити при наших студиях

¹⁾ Видані в т. I Жерел до історії України-Руси; цитую їх сторонами того видання; де означено лише саму сторону, є то I т. Жерел.

²⁾ Приготовані для видання в т. II Жерел; цитую їх картками оригіналу, що означають ся при виданню на маргінезі.

³⁾ Копії з варшавського архіву скарбу коронного приготовані для видання в „Жерелах“; цитую їх картками оригіналу.

в осібну групу й тим часом лишити на боці, як виїмкову більш менш. Таким чином лишують ся села звичайної схеми (можна-б її назвати — русько-німецькою, в значінню правнім, не етнографічним, бо були то громади все лише чисто руські) — галицького Подвістроя. Полишаємо на боці тим часом і деякі містечка й передмістя з чисто сільськими умовами життя й відносинами, щоб не затемнити питання деякими модифікаціями; беремо самі села.

Належить не забувати, що маємо материял про села королівські, що становили в той час лише менший процент в загальнім числі осад; ся односторонність нашого материяла одначе подекуди доповняєть ся: люстрація королівщин розтягала ся також на села, надані в приватне володінне, коли права дідичів були непевні; далі серед королівських сел знаходимо деякі, що були перед тим приватною власністю — виміняні, конфісковані; спостереження наші над того рода селами будуть мати й загальнійший інтерес, а то тим важнійше, що для сел приватних такий материял поза люстраціями зібрати дуже трудно.

Перш ніж перейти до своїх спостережень, випадає ще сказати, як великий той материял, що ми маємо до тих студій. Я сказав вже, що головним жерелом є люстрація 1564—6 р., попередні інвентари мати муть тут лише другорядне значінне. Отож в згаданій люстрації ми знаходимо дати: в Снятинській старостві для 13 королівських сел, 8 в приватних державах і 1 ленного, розкиданих в сучаснім Снятинській головно (деякі вже в Коломийській та Городенській), — рахую такі лише, про які дійсно є докладні відомості. Далі — в старостві Галицькій маємо відомості про 10 королівських і 14 сел приватних володіння дідичного — ленного (ключ Калуський і Новосільський та с. Острів) — в сучасних повітах Станіславській, Калуській і Рогатинській. В ст. Теревольській 9 сел старостинського держання (доживотнім) і 14 в приватних державах (ключ Борківський і Каменецький і деякі поодинокі) — в сучасних повітах Теревольській, Тарнопільській і Скалатській. В старостві Рогатинській 14 сел старостинської держави в сучасних повітах Рогатинській та Перемишлянській. В старостві Стрийській 4 сел старостинської держави (між ними одно сконфісковане приватне), сконцентровані в сучаснім Стрийській. В старостві Дрогобицькій 9 сел старостинської держави (між ними одно — давнійше дідичне землянське) і одно віддане до жупи Дрогобицької, все в сучаснім повіті Дрогобицькій.

Велику люстрацію Самбірську, на жаль, маємо лише в скороченім тексті — з інвентара люстраційного, де подані відомості

лише про датки, і то дуже коротко; лише для ключа Озиминського, що належав до сього староства і незадовго вже перед люстрацією придано його до жуп руських, маємо докладніші відомости — з люстрації. Значна — ба навіть переважна частина сел самбірських сиділа на праві волоським, а короткий текст інвентара не все давав можливість вирізнити села волоського права; я виділив 20 сел., що найправдоподібніше, не були волоськими, — все се села старостинської держави (частина одного між ними була в володіню землянським); окрім того в ключу Озиминським, в держанню жупника руського, маємо 7 сел, а то в сучаснім повітах Самбірським і Рудецьким.

Отже всього маємо, як материял для своїх спостережень, 104 села, між ними в держанню королівських урядників (старост і жупника) 64, в приватних державах 22, 17 дідичних (чи то таких, що давніше були дідичними, а в часі люстрації належали до королівщин, чи таких, що і тоді були в приватнім володінню).

II.

Селяне в зазначенім районі поділяють ся на кілька категорій. Головне ядро їх становить категорія, що я-б назвав тяглими, а в люстрації має ріжнородні імена — потужні (pocieżni — на пр. с. 128), або потужники (pocieżniki — с. 134), затяжні (zacieżni — на пр. с. 17), робітні (robothni на пр. с. 135), данники (danniki — на пр. с. 22), осілі (osiadli — на пр. с. 8) — імена, що здебільшого, не стоять одиноко, а повторяють ся або находять собі аналогії й по иньших землях руських — на Поділю і в землях в. кн. Литовського, де ми також знаходимо осілих, данників, потужників¹⁾.

Імена сі не все були синонімами: потужниками звали ся властиво члени робітної спілки — дворища: такий то з своїми потужниками є звичайне означення такої спілки; звідси, очевидно, іде й назва потужних — селяне, що входять в склад таких рілничих спілок-союзів. Осілими зуть ся селяне звязані з своїм ґрунтом певними обовязками, для відріжнення від людей вільних, перехожих, що не були нічим привязані до села. Термін робітних вказує на обовязок роботи, відріжняє сю групу від людей свободних, що сиділи на свободі, і урочних, що замість роботи платили лиш чинш грошовий; в землях в. кн. Литовського відповідає тому термін „тяглий“. Аналогічне, але докладніше означення цієї сторони становища тієї категорії — се затяжні — польський термін, від zaciąg,

¹⁾ Барское староство с. 252, Любавській — Областное дѣленіе с. 315 і далі.

zasziak, робота на панщині з худобою¹⁾: вона відрізняє сю категорію від тих, що також робили роботу, але без худоби, лише своєю особою, „пішо“. Назва „данника“ в термінології в. кв. Литовського іноді протиставляється назві „тяглих“, означає людей, що головню обов'язані були датками, а не роботою²⁾; в люстраціях польських такої різниці не дотримуємо, здається, означає вона лише иншу сторону обов'язків селян, що зарівно обов'язані були і датками і роботою, але взагалі приходить рідко. Найбільш розповсюджені назви — осілі, потужні, робітні; кожда назва переважно виступає в тім чи иншим старостві, отже можна думати, що різні назви в різних місцях мали перевагу.

Тими вище поданими іменами означається, щоби так сказати, нормальна, і zarazом — найбільш обтяжена, найбільш урегульована звичаєм і правом селянська верства; в порівнянні з нею инші верстви селянські представляють ся вже більш виїмковим чинсь. Ся верства, як найбільш численна й найвище оподаткована звичайно, є предметом особливою уваги люстрацій і інвентарів, тож ми й знаємо за неї більш як за инші.

Певну відміну її становлять „урочні“, що викупають датки натуральні та роботу грошовим чиншом; але в сій території вони не становили осібної групи, з'являючись спорадично, і їх грошовий чинш уважається лише випадковою компенсацією звичайних обов'язків.

Переходним ступнем до тяглового стану був стан вільних або свободних, що „сидять на волі“, або „мають свободу“ певне число літ, і потому вже переходять в верству тяглих. Такою-ж переходною верствою були лисичники, які одначе не виступають в наших люстраціях, як осібна група, лише згадується в Снятинщині: „як котрий чоловік прийде з Волощини або з якої иншої сторони до міста або й до якого небудь села в тім старостві і там мешкає, дає що року лисицю або 30 гр., а як схоче йти собі геть, пускають його свободно, але дає виходного 2 злотих“ (с. 25).

Окрему верству, доволі не численну, становлять слуги або служки: обов'язані звичайно служити своєю особою за всяким приказом старости, їздити з ним і його підстаростою й виконувати різні поручення, вони тим виразно відрізнялись від тяглих з їх детально і на все означеними обов'язками і податками.

¹⁾ Лексикографи польські XVIII в. пояснюють zaciąg: dzień pańszczyzny z byd-
łeciem (Dudzinski), opera diurna jumento praestari solita hero a colonis (Włodek);
Frohspannetagewerk — див. словар Лінде.

²⁾ Любавский Областное дѣленіе с. 337.

Так само не обмежані часом виразно обов'язки й другої більш численної верстви, чи верств — загородники в (zagrodniczi, hortulani) і підсусідків (podsadkowie), що представляють вже собою низшу верству сільської людности. Обидва терміна звичайно уживають ся як однакові: загородники инакше підсудки (zagrodniczi alias podsadkowie)¹⁾, одначе властиво були се дві особні групи, як виразно показує опис Сільської жупи, розрізняючи і нарізно рахуючи підсусідків і загородників²⁾. З самих люстрацій можна доволі ясно собі зрозуміти, що властиво значили сі „підсадки“: таж люстрація Сільської жупи, що так виразно відріжняє їх, поясняє на иньшому місці (f. 370), що „підсадки“ „сидять на тих самих дворищах“, де й тяглі. Люстрація Озиминської волости об'яєня значінне сієї назви ширше: „про підсадків треба так розуміти, що кметі приймають до себе, на свої ролі й на свої двори (placze), людей, що теж мають трохи й ґрунту поза виміреними чвертями, або теж так, що як розділить ся родина³⁾, то той з них, хто не має ґрунту тяглого (zacziesni — з якого йдуть податки й роботи), а тільки має хату з городом“, то такі належать до категорії підсадків. Люстрація Озиминської волости не розріжняє, скільки видно, назв загородників та підсадків, і тут, мабуть, спільними чертами характеризує і тих і сих. Уважаючи на вище наведені слова з люст. Сільської жупи, можна з певною правдоподібністю гадати так: „підсадком“ властиво був селянин, що сидів на ґрунті иньшого селянина, й його ґрунт не рахував ся особно в комплексі сільських ґрунтів, тим часом як ґрунт загородника, инакше огородника, хоч мав він також лише невеликий куєник ґрунту, менший від звичайного тяглого, не входив в склад иньшого участка, був чимсь особним і самостійним що до свого початку⁴⁾. У всякім разі ся ріжниця невелика затерала ся часто, й група підсусідків-огородників виступає як одна верства.

Ще низше стояли коморники, що одначе згадують ся лише в кількох селах Галицького староства: вони отже мали лише хати,

¹⁾ Напр. с. 19, 63; hortulani als (alias) podsadkowie — інвентар Рогатинського староства з р. 1544 f. 87 v.

²⁾ Жупи землі Руської f. 367 v. (Стрільбиця): podsadkowie kmieczy, ktorich jest sescz, dawał kazdi... zagrodnikow było iedennasczie, ktorzi dawali etc.

³⁾ Се місце — kiedy się rozdzielią iuxta generationis (с. 293) має в ориґіналі, хибну конєструкцію, або — ще скорше — пропуск, але змієт його ясний.

⁴⁾ По тому стає зрозумілим, яких селян маємо ми в волости Озиминській (с. 275): „тажє є чєтири сєлянина, що хоч з ними на тих самих рілях сидять, але дають лише подимне“ (пор. с. 249, Завадка).

хіба з малим огородом, але ріль не мали. Близько сусідує з нею й категорія, взагалі не численна, людей убогих, не спроможних, що має для того зменшені обовязки й плати. Се стан полекши, і в ньому іноді перебувають який час тяглі, поки запоможуть ся — вдови, сироти, кілька років: „Павлиха вдова, що зубожіла після чоловіка даровано їй чинш на два роки, лише дає подимне“ (с. 41); „вдова Панасова сидить до трох років на урочнім чиншу і ним викупає роботу, аж поки їй діти підростуть“ (с. 64); „один кметь — Мелешковський молодий, що в його батько недавно вмер, має свободи від сього часу до трох років, а після того буде давати однаково з иньшими“ (с. 66). Ціле таке маленьке убоге село виступає в Теревовельській старостві (с. 136).

III.

Формою, в якій розвивала ся економічна діяльність, було давнйше тут, як і де инде в нас, дворище (*dworziszcze, area*). В середині XVI в. виступає воно вже в стані упадку, близьке до заникання, але ще не стратило цілком свого значіння; уважаючи на важність сїєї форми в економічнім і взагалі суспільнім укладі нашого народу, тим слідам її істновання варто придивити ся хоч коротко, скільки дозволяють границі сїєї розвідки.

Дворище відомо у нас вже з XIV в. (і то спеціально на галицькім ґрунті), але істнувало безперечно й давнйше, будши, можна думати, початковою клітиною в сформованню суспільно-політичного укладу; відомости про його докладнйші маємо лише з XVI в., коли та форма вже заникала, але в кутках глухих, менше зачеплених тогочасними преміями в громадській устрою, держала ся ще в значній цілости, що й дає можливість її пізнати. Дворище представляє собою комплекс, без якоїсь певної міри, ґрунтів до ужитку господарського, і на тих не поділених ґрунтах сидить група господарств, звязаних між собою звязком, що переходить з рода в рід. В основі того звязку лежить здебільшого звязок родинний, фізичний: клітиною, з якої виросло дворище, звичайно є родина, але до сїєї родини можуть приступати й сторонні люде, як спільники, або й з самого початку може бути спілка, бо звязок, що звязує членів дворища, не є вже родинний, але економічний. Один з осадників стоїть на чолі дворища, заступає його, його іменем часто воно й зветь ся; решта членів звуть ся ріжними назвами — потужниками, поплечниками, сябрами. Спілка уважає своїми всі ґрунти, в які вложила вона свою працю; в краях з малим залюд-

неннем, де спілка без перешкоди може розпросторювати границі свого господарства, територія дворища розростає ся часом дуже значно, а з тим може і людність і число господарств, що входять в склад дворища, помножатись собі, так що з дворища часом виростає ціле село. Внутрішній уклад дворища відомий мало, ґрунти не ділились, здаєть ся, на осібні участки, але знову не були й такою комунальною власністю, що виключала-б права власности особистої: кожному потужнику належала певна частина дворища, більша чи менша від иньших (то залежало напр. від числа спадчиків, між якими ділились рівні з початку участки), але ті права здебільшого не реалізувались, ґрунта zostавали ся не розмежованими, участки членів були ідеальними, як висловляєть ся один дослідник¹⁾.

Сей дворищний устрій в своїм розвою знайшов перешкоду в економічній політиці польського (а заодно — і литовського) уряду: дворища з своєю неоднородною величиною, з нераз комплікованим поділом на господарства з їх ідеальними участками, становили певні трудности для якогось реґулярного й однородного оподаткування, з другого боку — захожующись коло розширення фільваркового, господарства в королівщинах, уряд потрібував до того ґрунтів. Наслідком того був помір ґрунтів; до дворища приложеній певний розмір — прирівняно його до лана, решту відтято; заведено поділ дворища-лана на половини й чверти намість давнійшого різнородного поділу. При тім можливі були такі комбінації: давнійша спілка — союз господарств, що сидів на дворищу, зіставав ся на лану й далі; при розмноженню своїх потужників радив він собі, беручи за особливу плату землі, що зістали ся при помірі дворища (т. зв. примірки — przumiarki), або розділяючи собі дворища спустілі, за особливу доплату; або давнійший устрій розкладав ся, дворища-лани не становлять вже цілости, одиницями господарськими й податковими стають половини або чверти лана-дворища. Різні стадії сього процесу виступають в люстрації галицького Подністровя, і ми тепер власне до того приглянемо ся.

Передо всім зазначимо, що назви дворища виступають по всіх староствах (окрім лише Рогатинського, де все мова йде про лан). Панує сей термін одначе лише по декотрих староствах — Снятинськїм, Галицькїм, Стрийськїм, також в Теревовльськїм, де лише означено,

¹⁾ Літературу сього предмета становлять: Т. Lubomirski — Starostwo Kateńskie Biblioteka Warszawska 1855 р. ч. II, М. Владимирский-Буданов — Формы крестьянского землевладения, Київській зборник з р. 1892; О. Ефименко — Дворищное землевладение в Южной Руси, Русская Мысль 1892 кн. IV і V.

на яких участках сидять селяне (а то є лише в ключу Каменецькім), приходять дворище; в Дрогобицькім та Самбірськім¹⁾ частійше приходять лан (окрім ключа Озиминського, де назва дворищ, „інакше ланів“ трапляється дуже часто). Переглядаючи теж Самбірське староство ми знайдемо й об'яснення, чому подекуди назва лану вже витиснула назву дворища: звичайно ніколи не говорить ся про чверти дворищ, лише про цілі або половини, а про чверти — ланові. Отож де давні дворища розпали ся на дрібніші частини — чверти, як було в Рогатинськім, по часті й в Дрогобицькім та Самбірськім, там здебільшого назва лану витиснула назву дворища; що ся остання назва давнійш була й по Рогатинщині, бачимо з інвентаря р 1539, де в декотрих селах²⁾ говорить ся про дворища (agae), і селяне тоді сиділи тут на півдворищах, а при люстрації селяне сиділи на чвертях, і йде мова вже про лани. Безпечно, се все вказує, що дворище було тут скрізь загальною формою громадсько-економічного устрою, й се імя задержалось переважно там, де більше зістало ся сліду давнійшого дворищного устрою, де воно не розпало ся на дрібні кавалки, хоч би саму дворищну форму й було змодифіковано.

В переважній більшості маємо ми тут, безперечно, вже дворища змодифіковані, розмірені. На се вказує передо всім, що в люстрації слово дворище є теж саме що лан, і люстратор говорячи про дворища, зве їх ланами, і навпаки³⁾, або просто каже — „дворище себто лан“ (на *dworziszczach* alias на *laniech*)⁴⁾. Далі, по декуди маємо в самій люстрації вказівки, що мова йде про дворища мірянні — напр. в Стрийщині, де власне дворища виступають в люстрації в найбільш типовій, найбільш близькій до свого давнійшого характеру формі; такіж вказівки маємо про деякі інші села⁵⁾, знов в інших селах на те вказують згадки про примірки⁶⁾. Отже по тому всьому муємо уважати існування дворищ не мірянних, зіставлених в своїй початковій формі, явищем рідким, виїмковим; вказівки безпосередні про такі немірянні дворища трапляються дуже рідко (напр. про с. Лоснівок в ст. Тереховльськім, де селяне

¹⁾ Див. одначе дворища в Уличну й Колпачу в Дрогобицькім, Березницю Купшівці, Шептичи, Бложів в Самбірськім.

²⁾ Кордежичи, Янчин, тажже Матиїв, Дубринів.

³⁾ Жерела т. I: порівняти с. 100 (півдворища) — 101 (лани), 209 (дворища) — 210 (лани).

⁴⁾ Ibid. напр. 230, 254, 255, 270, 272, 274, 275 etc.

⁵⁾ Напр. Колпач і Улично (Дрогобицьк.).

⁶⁾ Напр. Завадка в Самборщині.

„мають ріль неміряних досить“ — с. 150, Дубрівка — *Damłrowka* в Самбірському — с. 254); може було їх більше, бо дуже часто про те, чи міряні, чи неміряні були дворища, зовсім не згадується. Та все таки мусіло бути то, як сказано, чимсь виїмковим.

Як я сказав, найбільш типово виступають дворища в Стрийщині. Щоб розглянутись в них, перейдемо докладніше кілька сел. В с. Лисятичах напр. є 32 і пів дворища, — дворища міряні; на них сидить людей 157; передо всім звернім увагу, що значить се число людей: поррахувавши число селян, бачимо, що люстратор рахує тут не людей, як каже, а господарства: в своїм реєстрі він наводить до двохсот люда, але числить 157, отже наприклад дворище Брусенське: Хвилеч з трома синами; Клишко, Хведко і Лука Паращата; Сташ і Ойсько Йовчата; Стець Паскович — рахується не за 10, а тільки за 5 людей-господарств: Хвилеч з своїми синами становить одно, двоє Паращичів знову одно і т. д.¹⁾ При описи иньшого села — Стриганець люстрація так і каже вже за „людей осілих або господарів“, що сидять на тих дворищах, але там кожде ім'я відповідає одному господарству, як і по иньших селах звичайно. В Лисятичах же²⁾ бачимо господарства, що складають з кількох, правдоподібно, родин; бо трудно припустити, що в таких означеннях як: Хвилеч з трома синами, Матвій Ганчевич з братівю, Луч з Кунашом, іде мова про одну лише родину, або про людей нежонатих. Таку різницю між Лисятичами й иньшими селами того-ж староства можна-б об'яснити різницею в стилізації тільки люстрації, але могло то мати причиною (і се чи не правдоподібніше) і більшу тісноту залюднення.

В Лисятичах отже пересічно на дворище припадає п'ять господарів, але число се змінюється в поодиноких дворищах: є такі, де знайдемо лише одно господарство, напр. дворище Тивунцове: Возний з синами — одна, значить, родина, одно велике господарство; але є за те й таке, де сидить десять господарів: дворище Йосипівське — Івасько, Герасим, Сень, Хведор, Ігнат, Яць, Йосько, Олекса, Мигулець, Петринович³⁾. Але такі крайні випадки рідкі, решта, в пере-

¹⁾ В оригіналі реєстр писаний в дві колоюни, кожне господарство становить один рядок в такій колоюні; в нашій виданню се означено інтерпункцією, там де самий текст не показує, як групувалися господарства як напр. такі: (Филип з Яцем, Іван Пищельник з Несторем).

²⁾ Ще в Вовні — дворище Юрківське (с. 189).

³⁾ Що се особні господарства, видно з того, як написані вони в оригіналі: всі імена стоять колоюною, по одному.

важній більшості, мають 4 - 6 господарств. По інших селах староства ми мало де знаходимо таке значне число господарств на однім дворіці — властиво лише в маленькім селі Кавчинім Куті, в інших припадає пересічно коло трох господарств на дворіще, щось більше, а часом і щось менше (напр. в Корчині на двох дворіщах сидять п'ять господарів), і випадок, що на цілім дворіці сидить одно господарство, трапляється частіше.

Дворіща мають свої назви, звичайно взяті з імен селянських: очевидно головний осадник, що був і заступником дворіща правним і економічним, давав йому й своє ім'я; його рід і був осередком дворіщної спілки. Але дуже рідко трапляється, щоб дворіще зісталося при родиннім характері, щоб її осадники належали всі до одної родини — як, наприклад, таке „дворіще Зенівське — Марко, Янко, Ячко, Ян Зеновичи“¹⁾ (Стриганці), або згадане вже „дворіще Тивонцове: Возний з синами“ (Лисятичі). Звичайно, де й виступає рід осадника, що надав своє ім'я дворіщу, поруч з ним виступають і чужеродці — спільники, напр. в Угерськім: „дворіще Йосковське — Іван і Грин Йосковичи, Яць, Андрій, Михалко й Хведь Іванковичи; маємо отже два роди — потомків двох спільників; таке само „дворіще Лехновичове: Миш і Андрій Лехновичи, Мацько, Василь, Проць, Стан Лазаровичи“; „дворіще Петровичове — Демян і Лука Петровичи, Андрейко й Василь Івановичи“. На інших знову находимо ще більш різнородну людність, напр. „дворіще Ігнатівське — Хар і Іван Ігнатовичи (Ігнатовята), Лучка Гринців, Лучка Пукенницький“; або — „дворіще Матяшівське — Хведь Матяшович, Петрик Даскович, Ігнат Шня, Хома Святкович“.

Пересічно в старостві припадає трохи більше як 4 господарства на дворіще, а по декуди — навіть, як бачили ми — 5 і більше, і то господарств, що мають часом по дві родини. Пригадаймо тепер, що маємо дворіща міряні, значить лани, виїде — що ґрунти селянські були вже малі, староство занадто густо залюднене, бо на господарство припадало пересічно ледве чверть лана, а іноді — й того менше. Про те не дивно, що селяне були в доволі злім економічнім становищі: на се вказують полекши старости що до данини з волів та пчід, „бачучи їх обтяжанне“ (с. 179-80), про які будемо ще де інде говорити. Подекуди пробувано тій біді з малими ґрунтами зарадити, приймаючи на осібний чинш порожні дворіща. Так в с. Кавчинім Куті, де сиділо на двох дворіщах по п'ятьох господарів,

¹⁾ Подібні роди в ориґиналі писано так, що імена стоять по одному коломною, а при них за } стоїть патронімічне ім'я; в виданні нашім воно відділено —

вони „розділили собі всі третє дворище, і там сидять їх сини, а дають з нього так само, як і з иньших“: значить, для нових господарств на старих дворищах ґрунту вже не ставало, і то цілком природно. В Угерьскім є осілих дев'ятнадцять дворниц, а двадцятє дворище розділили поміж себе, і за те пристали давать над звичайний чинш з кожного дворища (с. 186). Подібним чином в Самбірщині брали на осібні чинши землі, що zostали ся над дворища (примірни): „громада з порожних ріль примірних дає 4 зл. 16 гр.“ (с. 249). Там, де не було таких порожніх ґрунтів, членам більших родин приходило ся розлазити ся по чужим дворищам, шукаючи, де можна-б пристати; напр. в Стриганцях є дворище Калагурове, на якому сидить Андрій Калагурович і Петро Дмитрович з братею; иньшим Калагуровичам, мабуть, вже за тісно було на тім дворищу і вони розлізлись по чужих дворищах: один — Стецько Калагурів пристав до дворища Свичинського, другий — Сенько Калагурович до дв. Голубнівського, Матвій Калагурів — до дв. Мицівського.

Я спинив ся коло Стрийщини більше, для того що тут, як згадано, дворища особливо повно й типово виступають. Та хоч ся форма тут уложила ся, приладила ся до нових обставин, вона не зістала ся виключною одиницею податковою: хоч чинш і хлібна даннина даєть ся з дворища, але поруч з тим робота відбуваєть ся з чверти, а поволовщина й ичільна десятина брала ся з поодиноких господарств (потім поволовщина для полекши подекуди була переведена на регулярний податок з дворища). Хоч той розклад повинности з чверти в той час міг бути чисто номінальним, однак подібні факти безперечно муєли впливати на поділ дворниц в дальшій часі.

З иньших староств подворищне оподаткованне панує, як згадано, окрім Стрийщини ще в Снятинщині й Галицькім старостві, а також в Борківській волости, в Теревовльщині. То головна їх відміна від Стрийщини, що тут не маємо ми таких дворниц, зложених з цілої ґрупи господарств, як в Стрийщині: тут селяне звичайно сидять або на цілих дворищах або на половниках дворниц, і такі половники дворниц виступають вже в реєстрах, в оподаткованою як осібні цілости, що не вяжуть ся в цілі дворища. При тім звичайно такому дворищу чи півдворищу відповідає одно господарство; що се не залежить лише від стилізації, вказує подекуди на се виразно самий текст люстрацій, напр. в Снятинщині: с. Залуже, на цілих дворищах сидять такі й такі, на півдворищах сидять такі й такі, і т. и.; с. Будилів — селян затяжних, що сидять на цілих дворищах, є 18;

або в вол. Борківській: Качова — селян робітних, що кождий на цілім дворіщі сидять, стільки й стільки (с. 135)¹⁾. Таким чином в основу оподаткування положено тут властиво господарство, тільки розмір ґрунтів нормовано — більші ґрунти ланом, менші — півланом. Чи поділ дворіщ на півдворіща істновав тут і перед тим, чи був він наслідком такого нормовання, про се на певно трудно щось сказати.

Здебільшого ми маємо такі села, де істнує якась однакова норма — або селяне сидять на дворіщах, або на півдворіщах; рідше — де поруч з дворіщними виступають господарства півдворіщні. Так напр. в Снятинщині маємо дворіщних сел 15²⁾, півдворіщних два³⁾ і мішаних, де виступають дворіщні й півдворіщні господарства — яких три⁴⁾; знову в трох селах⁵⁾ виступають дворіща, на яких сидять по двоє господарів; того рода факти, що дворіще не розпадаєть ся на половини при нормованню, стрічають ся від часу до часу, — так в Галицькім в с. Королівськім Полі (коло Коломиї), де також на декотрих дворіщах сидять по два господарства, в Ямниці, де на декотрих півдворіщах також сидить по два господарі (с. 60 і 62).

Дворіщні села виступають теж в Борківській волости (Теребовльщина); в Галицькім старостві маємо також кілька сел дворіщних, але переважають півдворіщні — є 5 дворіщних (між ними Королівське Поле), 10 півдворіщних (між ними Ямниця), а мішаних нема, як не рахувать згаданих двох сел, де сидить подекуди по двоє господарів.

В Дрогобиччині ми маємо два села, де виступають дворіща (Улично і Колнича); про Улично маємо докладніші відомости (поіменний реєстр), і тут виступають дворіща-групи, аналогічні з стрийськими, при тім в одній половині села дворіща ще не поділені, цілі (на 4 дв. сидить 11 господарів), а в другій вже дворіща розпали ся на половини (люстратор зве їх півланками), і на таких половинах мешкає від 2 до 4 господарів. Для Колнича не маємо поіменного реєстра, довідуємось лише, що було тут на 11^{3/4} міряних дворіщах 40 господарств. В давнійших інвентарях дворіща-групи

¹⁾ Подекуди, правда, таких виразних вказівок нема, і там можна вагаться, чи не вчислено лише заступників дворіщ — напр. в Снятинщині Тучаца, Карлів.

²⁾ Підвисоке, Грушів, Ясенів, Потік, Голусків, Будилів, Микулинці, Білолої, Красноставаці, Воловці, Топоровці, Тулова, Тучаца, Джурів, Рожнів.

³⁾ Кляже, Дарашімів

⁴⁾ Залуже, Здвижин, Карлів.

⁵⁾ Рибно, Здвижив, Карлів.

стрічають ся по декотрих селах (1525 р. — Стебник, Трускавець, по 3 господарів на деяких дворищах).

В волости Озиминській хоч маємо села, де виступає термін дворища, але тут дворища існують тільки в рахунку; селяне сплять на чвертях — се здебільшого, або на півлапках. Правдоподібно, теж саме було й по иньшій Самбірщині, але напевно годї сказати, бо відомости не досить докладні.

З вище наведеного разом бачимо ми в Снятинщині й Теревовльщині перевагу цілодворцних господарств. В Снятинщині вони становлять коло $\frac{3}{5}$ всього числа господарств; проминаючи села, де не маємо означення величини селянських участків, будемо мати коло 300 (298) господарств цілодворищних і 173 півдворищних¹⁾. В Теревовльщині — чи властиво в волости Борківській — виключивши убоге село Красівку, маємо села цілодворищні.

В старостві Галицькім переважає півдворище, півдворищних господарств нарахував я коло 200 (196), дворищних 74, чвертин (в Ямниці) — 6; значить дворищні не становлять вже й третини.

Суєднія Рогатинщина має все лише самі чвертні господарства.

В Стрийщині бачили ми дворища-групи господарств, пересічно коло 3-х господарств на дворище, рахуючи для цілого староства, але подекуди далеко більше, до 10!

В Дрогобиччині виїде півдворищних коло півтораста (149), чвертьдворищних (порахувавши сюди й Колнич) — 76; пересічно коло чверти мають господарі й в с. Колничу й Уличні; порахувавши й їх, матимем чверть дворищних 146, а то значить майже стільки що й півдворищних; деякі господарства одначе мають по $\frac{1}{6}$ і по $\frac{1}{8}$ лише (2 — Улично, Деражичи).

В Самбірщині, без Озиминської волости, на 172 $\frac{1}{2}$ лапів-дворищ припадає 365 господарств, значить на дворище припадає трохи більш двох господарств; значить, число півдворищних було далеко більше як чвертьдворищних; хоч були цілі села з чвертями дворищ, як загальною нормою²⁾. Означити числом господарства ріжних категорій можна хіба лише для Озиминщини, бо для Самбірського староства поіменних реєстрів не маємо; в Озиминщині чвертьдворищні господарства цілковито панують: в 6 селах³⁾ маємо 207 чверть-

¹⁾ Рахуючи й ватаманів.

²⁾ Бабина, Пеняви, Береги, Містківці, Зарайське.

³⁾ Дубляни, Татары, Биків, Пруси, Гортяичи, Дорожів; за Озиминцу не кажу, бо величина групів там не означена.

дворищних господарств, лише 28 дворищних, по вісімці має 4, по 3 вісімки 13, п'ять вісімок 1.

Отже загально беручи, ґрунти селянські зменьшувалися в напрямі зі сходу на захід і з півдня на північ: в Снятинщині і Теревольщині переважають цілодворищні господарства, в Галицькій півдворищні; в Стрийщині, Рогатинщині, Дрогобиччині й сусідній волості Озиминській чвертьдворищні або дорівнюють (як в Дрогобиччині), або цілковито переважають (Стрийщина й Озиминська волость) число півдворищних, ба навіть виключно панують (як в Рогатинщині). Самбірщина має відносини ліпші, бо число півдворищних значно переважає.

Найбільш здрібнілими показуються ґрунта в Стрийщині, бо коли в інших старостах, навіть при подібній, ба аж меншій пересічній величині селянських ґрунтів, трапляються, і то лише спорадично, вісімки — в Стрийщині бачили ми навіть ще дрібніші селянські участки.

Роздроблення селянських ґрунтів бачимо ми вже в першій половині XVI в. — в інвентарах тих староств. В інвентарі 1539 р. Рогатинського староства в цілій ґрупі під містом вже цілковито панують чвертки, як і підчас люстрації; хоч знов по інших, де підчас люстрації бачимо чвертьланові господарства, тоді були півланові¹⁾, так що число півланових до чвертьланових відносить ся більш менш як 4 : 5. В інвентарі Дрогобичьким 1508 р., в тих кількох селах, що в нього заведені, бачимо поруч з півдворищними (ба й цілодворищними) також чвертників, напр. в Стебнику є 1 на цілім дворіщі, 9 на півдворищах, 3 на чвертях, 1 на шостій частині, а в Раївцях сидять на цілих і на половинах. В інвентарі 1525 р. Раївці, Солеч, Говня²⁾, Угерське, Губичи платять з половин, Держичи й Трукавець (переважно) — з чверти; загальне число півдворищних значно переважає число дворищних. Отже ґрунти селянські тут почали маліти ще, правдоподібно, з кінцем XV в.

Вертаючись до дворищного устрою, бачимо отже, що на сході в половині XVI в. панує господарство на цілих дворіщах, або на дворіщах сидить по два господарства; в останім випадку частіше дворіще ділить ся на дві окремі половини, рідше — дворіще зостається в цілости, і на ній сидить два господарства. Се належить до Снятинщини, Теревольщини й Галицького староства. Дальше на захід і північ число господарств, що припадають на одно дво-

¹⁾ Корлежичи, Янчин, Матиїв, Дубринів, Черче, Залище, Підгородє.

²⁾ Лише одєн з чверти.

рище, загалом бравши, помножаєть ся. Значить, дворища ставали комплексом більшого числа господарств. При тім лише в Стрийщині воно заховало свою цілість, перейшовши в групу дрібних господарств; в Рогатинщині, Дрогобиччині, Самбірщині дворище розпадаєть ся на дрібніші частини (половини, чверти, вісімки), і в основі оподаткування лежить господарство.

IV.

Розглянувшись в величині селянських ґрунтів, перейдемо тепер до огляду податків і обов'язків селянства. За для відмін, що захождать в сій справі не лише між староствами, а й між селами в тім самім старостві, ми будемо переходити кожде староство осібно.

Перед тим одна увага. В оподаткуванню займає важне місце дань продуктами рілльничими; величина їх означена в місцевих мірах. Загальна схема сих мір така: колода (kłoda, truncus) має чотири корця (korec, corus), або фіртеля (wyrthel), 8 півмірків (pulmiarek) або третинників (trzeciennik), 16 мац (macza) і 32 півмачки (pulmaczki). Величина сих мір одначе не була скрізь однакова, а ріжнилась значно; характерно, що вона зменьшувалась в напрямі зі сходу на захід. Так „в Снятині міра, що нею збіже міряють на торгу, велика, що більша ледви чи знайдець ся на Русь“ (с. 5), з копи жита раховано пів маци і цінено мацу по 24 гр. (с. 25). В Галицькім вже „міра, що нею міряють збіже на торгу, меньша ніж в Снятині й Коломиї теж, і мало що більша від рогатинської“ (с. 54); раховано вже з копи жита мацу, або (як в Рогатинщині) з 11 кіп 10 мац, а цінено мацу по 12 гр. (с. 79, 107, 175); очевидно галицька й рогатинська міра (ріжниця між ними була не велика) була десь на половину меньша від снятинської. Своєю чергою „міра стрийська значно меньша від рогатинської, трохи не половина“, з копи жита раховано півтори маци і мацу цінено по 8 гр. (с. 193), так що стрийська міра, очевидно, була три рази меньша від снятинської і півтора — від галицької. Знову дрогобицька міра (однакова з перемиською) була меньша від стрийської і то дуже значно: „корець в Дрогобичу меньший, ніж дві маци стрийських“, значить меньш як половина, і ціна збіжа потвержує се: корець жита коштував 15 гр. (в Дрогобичу — 32), теж саме і з пшеницею (24 і 52) — с. 193 і 218), але відносни міри до копи майже такі як в Стрийщині, що можна об'яснити хіба значним неврожам (на неврожай вправді натякає й текст люстрації). Уважаючи на висше подані слова люстрації, треба міру дро-

гобицьку уважати за шість раз меншу від снятинської. Нарешті „корець, або фіртель, в Самборі в трохи менший від дрогобицького“ (с. 305).

При великій різниці в мірах доволі трудно було-б орієнтувати ся в вартості хлібної дани; люстрація помагає сьому, подаючи грошову ціну данини, — на неї й треба звернути головну увагу.

По сій замітці звертаємо ся до перегляду поодиноких староств, переходячи їх тим порядком, як подані вони в нашім виданні їх текстів; починаєм отже з Снятинського.

В Снятиньськїм старостві села складають ся в кілька груп; спільними обовязками для всіх тяглих є десятини з худоби й стадія; поза тим данини скрізь складають ся з грошового чиншу й натуралій, але в тому заходять різнородні комбінації.

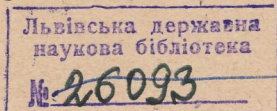
Група сел — Залуже (тепер Залуче), Княже, Дарашимів (все на Черемошу), Грушів (коло Стецевої?), Карлів (коло Прута) — мають з дворища чиншу 2 гривни, 4 маці овса (=48 гр.) і 12 яець (= 1/2 гр.), всього 144 1/2 гр.; де півдворища стали одиницею господарською (Княже, Дарашимів) — даєть ся з півдворища половина того; до сїєїж категорії підходить кілька сіл (Підвисоке — на границі сучасного пов. Городенського, Ясенів, Голусків — коло Городенки), де чинш той сам — 2 гривни, але в Підвисокім дають іно 2 маці овса, а в двох иньших овса та яець не дають зовсім: в Підвисокім, де селяне служать військову службу і в Ясеніві, де „люде недавно осїли“, то можна-б об'яснити пільгою, але для Голускова такого об'яснення не можна знайти. При тїм де означено розмір роботи, виступає певний „урок“ в ріжних варіяціях; крім того, як згадано, є податок з худоби й яловиця замість стадії — з цілого села разом.

Вивеяна дань разом з грошовим чиншом існувала, певно ще в деяких селах: Білолої, Красноставці (на р. Білолої, недалеко Стецевої), Воловці (Волчковці на Пруті), Тучапи (коло Черемошу); в деяких селах з них просто згадуєть ся чинш 72 гр., але уважаючи на те, що все по Снятинщині дають хлібну дань, на аналогії з одним з сел (Тучапи), де виступає ся хлібна дань (48 гр. чиншу й овес на 24 гр.), можемо розложити той чинш (72 гр.) і по иньших селах на такі складові частини: чиншу гривна (48 гр.) і 2 маці овса (= 24 гр.).

Одиноко стоїть село Рожнів (коло Рибниці) де (що доволі рідко трапляєть ся) даєть ся не однакова дань: загальна сума дани (гроши, овес і кури) з дворища дає цифри 48, 85, 91, 96 1/2, 109 грош.

Джерела до історії України-Руси, I.

3

Третю групу становлять села, де замість овса дають хмель: з дворища 20 гр. чиншу, маца хмелю (= 20 гр.) і 12 яєць ($\frac{1}{2}$ гр.), с. Потік (Потічок коло Снятина), Будилів, Микулинці, Тулова (все на Пруті, недалеко Снятина); в с. Джурові маємо цифри відмінні (50 гр. чиншу разом з стацією і $1\frac{1}{2}$ м. хмелю, всього $80\frac{1}{2}$ гр.). Своім порядком маємо й тут датки з худоби (з яловицею за стацію) та роботу.

Осібну категорію становлять кілька сел з дуже розвиненим пастушим характером (Рибно — на буковинській границі, Здвижин — теперішня Вижняця, Кутя, й сюди-ж по часті належать Топоровці — в теперішнім Городенським, на р. Білилою). Люстрація поясняє, що в сих селах, положених межі вкритими лісом горами над Черемшом і иньшими річками, люде дають дань відмінну від сел на рівнині, бо вони овчари і не відбувають роботи (nie zaciągają); але що в дальшій описи овчари становлять осібну категорію поруч „данників“, що дають і хлібну дань, тож і вище сказані слова мабуть треба приложити лише до одної частини селянства, а те, мабуть, складалось таким чином з тяглих рільників і овчарів, що не промишляли рільництвом, а лише скотарством. Данци рільників мають характер глибокої давнини: з дворища дають 3 куни, переложених вже одначе на гроши (куна = 20 гр.), 8 мац овса (= 96), 2 сирі (= 2 гр.) і 2 курей (= 1 гр.); в селах, де господарскою одиницею є вже півдворище, дають половину того. Овчари дають від кожного стада одного барана (= 15 гр.), одну гуню (= 24 гр.), овечий сир (= 8 гр.) і попруг (= 2 гр.); з иньших місць люстрації довідуємось, що стадо рахувало ся в сто голів звичайно, але тут стадо є теж що господар, як видно з рахунків. Таким чином обовязки овчарів значно менші від обовязків рільників, хоч би з пів дворища ($79\frac{1}{2}$ гр. з півдворища і 49 гр. з овчара). В с. Топоровцях (на границі Городенського пов.) знаходимо ті самі податки для овчарів, але рільники платять инакше: по 2 золотих = 104 гр. При тім по сих селах знаходимо данню з худоби з стацією й роботи.

Таким чином ми бачимо значні відміни що до високости податку в ріжних селах Снятинщини: $40\frac{1}{2}$ гр. з дворища (се minimum — села з хмелевою данею) і 159 гр. — maximum (села пастуші), або 144 гр. — як в групі з вівсяною данею й двома гривнами чиншу, 72 гр. — як в групі з вівсяною данею й гривною чиншу. Що податок овчарів значно низший від рільників, я сказав вже; додаю, що він одначе вищий від мінімального податку з дворища (49 гр. з овчарів $40\frac{1}{2}$ гр. з двор. min.).

Данина з худоби, як сказано, існує всюди: дають всюди десятний пень пчіл і двадцятую свиню річно; в дані воловій (п о в о л о в щ и н і) є певна ріжниця: в деяких селах дають десятого вола на п'ятий рік, в деяких на семий, чи властиво на шостий (семий виходить, коли порахуємо обидва крайні роки) — бо рахуючи річний дохід з тієї данини, ділять її на шість. Побирання на п'ятий рік було, безперечно, новиною і ще не утерлось: інвентар 1565—6 р. пише семий рік, де люстрація пише п'ятий¹⁾; характерно, що в державі Теичинських всюди семий рік: ся новина, значить, стала уводитись в старостинських селах вже після того, як ті села вийшли з складу староства. Так само, видно, було новиною реґулярне давання двадцятої свині: тойже інвентар каже виразно, що за попередніх старостів брали свиней лише тоді, „як жер бував“, за право пасти свиней в королівських лісах, але тепер стало то річним реґулярним датком²⁾: перехід не був трудним, бо, як зауважає люстратор, рідко коли трапляється рік, щоб на буковині не вродив жер свинячий. Звичаю давати двадцятого барана в старостві не було, давали баранів лише овчари.

Стация, що була з початку випадковим датком — при приїзді в село старости чи иншого урядника, також майже скрізь втратила свій початковий характер і стала реґулярним датком — громада річно дає одну яловицю стаці й ну (= 2 зл.). Лише в двох селах стация заховала більше свій початковий характер, хоч також стала вже реґулярним річним датком — в Здвизині й Рожнові: в Рожнові давали від громади по дві маці жита й пшениці й по одній маці гороху й круп, давали горнець (flaske) масла, ялівку й кабана доброго, „щоб був варт два злоті“, і кождий господар осібно мав дати сир оден, всього на 13 зл. 11 гр. (с. 18): очевидно, се є стация, хоч і не названа так в люстрації. В Здвизині давали менше: по курці від господаря й від громади яловицю й горнець масла (горнець масла давали ще в Кутах).

Села з цілком одинакими повинностями в певній мірі ґрунують ся й територіяльно. Се можна сказати напр. про ґрупу сел пастуших (Рибно, Здвизин, Кути), що займають граничну полосу Черемоша; про ґрупу сел з вівсею данею між Прутом та Черемошем (Залуже, Княже, Дарашимів, Карлів); про ґрупу сел з хмелевою данею під Снятином (Потік, Будилів, Микулинці, Тулова); навіть про ґрупу з 72 х гр. чиншом (Білолої, Красноставці, Воловці). Села

¹⁾ Жерела I с. 16, в нотках.

²⁾ Ibid. с. 6, в нотках.

з повинностями, що відрізняють ся певними відмінами, лежать одиноко, поза тими територіяльними групами (Рожнів, Джурів, Підвисоке, Топорівці); виїмок становлять хіба Грушів (коли се є дійсно Рушів коло Стецевої) та Тучапи, бо відірвані від групи сел з однакими повинностями.

Коли отже територіяльне сусідство відбиваєть ся однаковістю податків, то з другого боку — ся однакість не порушуєть ся переходом деяких сел групи в державу приватну: напр. село Карлів або с. Тулова перейшли в державу до Тенчинських, одначе мають податки однакові з иньшими селами своїх груп; таким чином села Білолоїського ключа Тенчинських (Білолої, Красноставці, Воловці, Топорівці, Тулова, Тучапи, Карлів, Джурів, Рожнів) представляють собою велику різнородність в податках, бо належали до різних груп перед тим і przypadково сполучені були в один ключ.

Я навмисне zostавив на кінець обовязок роботи, бо за нього — що не можна його було на гроші докладно обрахувати — люстратори далеко не так докладно говорять, як за податки, тож тут більш ніж в справі податків може заходити непевність.

Найбільш розповсюднений тип — се означенне певного числа днів на рік, що має тяглий селянин робити на старостинськiм фільварку. Регулярна, що-тижнева робота майже не істнує, тільки в одному селі (Микулинці) знаходимо ми її: „роблять два цілих дня на тиждень, а як не рано виходять, то роблять по три дні, що їм скажуть, самі і худобою своєю“ (с. 18). По декотрих селах¹⁾ знаходимо обовязок помагання в фільварчаних роботах на візвання: „роблять на фільварку що і коли їм скажуть“ (с. 15, 17, 34). Що двохденна робота виступає в одній групі з селами, де селяне обовязані такою неomeженою помочою, — уважаючи на те, що обовязки взагалі по тих селах однакові, можна догадуватись, що одно другого було варто: що така робота „коли і яку скажуть“ значила майже те саме, що й дводенна тижнева робота; такий здогад потвержує грошева оплата робота, яку ми подекуди стрічаємо: так в Будиліві, де істнує така неomeжена робота, двоє селян, відкупаючиє від роботи дають по 2 зл. (у двох 4 зл.), і туж суму — 2 зл. дають селяне (троє) в Микулинцях, де істнує дводенна тижнева робота²⁾.

В селах з вівсяною данею ми знаходимо, де є означено, певні роботи: в одних селяне винні два дні косити й накошене сіно

¹⁾ Потік, Будилів, Тулова

²⁾ Будилів, Залуже, Княже.

згребти й звести, привезти одну колоду на будівлю й два вози дров до двору, поправляти — по можності — будованне (очевидно — в дворі-ж) і направляти млиньку гать в своїм селі. В інших окрім косовиці приходить оранка й жнива — в Білолою: „орати на яр три дні, на озимину (особно три дні?), і то мають засіяти, заборонити, і те посіяне в свій час на гумно припровадити (значить — зжати й звести); в інших знову робота коло жнив означена днями: в Підвисокім, Ясенів та Голускові повинні три дні косити (й то згромадити й звести), два дні орати й два дні жати (розуміть ся при тім — засіяти, заволочити, скласти й звести); при тім робота коло ставів (с. 12, 14).

В селах пастуших за роботу рільничу не згадуєть ся: „кож-дий повинний дві колоди (drzewa) доставити до двору снятинського на будову й привезти дерева бондарського (na wszelakie naczynie — с. 20, drzewa bednarskiego co potrzeba — с. 22), але що на тім повинности не кінчились, натякає опис с. Кутів: „дві колоди до двору з дворища й інші повинности звичайні“ (według zwyczajów); але чи то була якась хліборобська робота, годі сказати; уважаючи на високій чинш, можна думати, що в ньому була і викупна сума за роботу, хоч знов при мало що меншому чиншу знаходимо роботу в селах як Залуже, Княже.

В одному селі (Підвисоке) виступає ще обовязок кінної служби: „повинні з підстаростою їхати на границю чи за иншою потребою, і щоб кождий мав доброго коня“.

При деяких селах¹⁾ не маємо відомостей про роботу, але про всі майже є вказівки, що робота рільнича там відбувала ся²⁾. Придивляючись до означених обовязків, бачимо, що взагалі в селах з однаковими податками й обовязок роботи був або цілковито або більш-менш однаковий³⁾; з того можна догадуватись, що в тих селах, про які ми не маємо відомостей, норма роботи була як не однакова то більш-менш подібна до інших сел тієї групи.

Обовязок роботи, як бачили, представляє значні різниці. Двохденна оранка з сівбою, жнивими й возовицею з дводенною (або треденною) косовицею далеко не дорівнює дводенній тижневій роботі, можна її хіба в половину того класти; ще менший обовязок сел пастуших (коли лише не було дійсно інших робіт).

¹⁾ Красноставці, Воловці, Рожнів, Грушів, Карлів, Джурів, Топорівці.

²⁾ С. 26 (Грушів), с. 30 і 39 — про села держави Білолоїської.

³⁾ Цілком однакові: Залуже — Княже — Дарашимів, Рибно — Здвижин — Кути, Потік — Будилів — Тулова (неомежована поміч) — сюди-ж Микулиці (з 2-х денною роботою).

Як рахувати двохденну тижневу роботу або обовязкову поміч за 2 зл. (як то рахували дійсно), а ті обовязкові роботи, разом з дровами, за 1 зл., то ріжниця максимального і мінімального обовязку трохи зменьшується: маємо для сел з хмелевою данею 100¹/₂ гр.; для сел з вівсяною данею й гривною чиншу (Білолої etc.) 102 гр.; хоч села з 2 гривнами чиншу треба тоді рахувати на 174 гр.; про села пастуші не кажу, бо трудно покласти ся на те означення роботи, що знаходимо в люстрації.

Крім того прийде ще по кілька грошей з яловиці стаціонної, та датки за худобу й пчоли.

Загородники — підсуєдки (в сьому старостві вони не розрізняють ся) трапляють ся в Снятинщині дуже в малому числі, лише в кількох селах, а то в групі сел пастуших і ще в двох (Білолої і Грушів). В пастуших селах дають вони по одній купі (= 20 гр.), значить коло ¹/₅ данини потужників (в Кутах ще сир і курку); чи відбували ще й які роботи, не знати. З інших сел в одному платили 12 гр. чиншу, і більш нічого не сказано, в другому (Грушеві) не дають ніякої данини, „тільки роблять що їм скажуть на фільварку потоцьким“.

V.

Села Галицького староства що до обовязків також представляють кілька груп, що розрізняють ся і цифрою грошового датку і натураліями.

Група сел на північ від Дуїстра характеризується чиншом в 6 гр. і данею вівсяною й пшеничною: дають 4 маці овса (= 24 гр.), 4 маці-ж пшеничної дани хоч існують в словах, в дійсности перейшла в деяких селах на грошовий податок: за умовою селяне платять за неї 60 гр., яка-б не була ціна на пшеницю в дійсности, „хоч пшениця в Галичу на торгу буває значно дорожша“ — і справді того року коштувала маца 24 гр., так що в Большові, де не було такої умовної суми, заплатили за пшеницю 96 гр.; крім того дають 2 курей, 12 яєць і локіть прядива конопляного (все = 1¹/₆ гр.), десятину з волів (на сямий рік) і з пчол, двадцятку свиню — „як жер вродить“; при тім великість податків однакова в селах, де одиницею господарською є дворище (як Хоростків), чи півдворище, або півлан (Конюшки, Наєстачин, Ігнасків). Сі села — Хоростків (на Липі, під Галичом), Большів (Большівці на Липі-ж), Хоростківці, Наєстачин і Конюшки (обидві при Липі, на правім боці). Сюди-ж підходить с. Підгородє, під Галичом, де замієв

дани вівсяної та пшеничної дають лише 8 мац овса (= 48 гр., а прядиво тут пораховано на пасми).

Іньшу групу представляють села на південь від Галича: Ямниця й Угринів на лівім боці Бистриці, Дубовці й Дегова при Диїстрі. Тут дають 10 гр. чиншу, 12 мац вівса (= 72 гр.), 1 мацу хмелю (= 10 гр.), віз сіна (= 4 гр.), дрібної даннини (2 курей, 12 яєць, 1 локіть прядива — з деякими дрібними відміннями) коло 3—4 гр., і само собою — десятини з волів, свиней і пчіл. Від сїєї загальної норми ухиляєть ся с. Дегова тим, що про сіно й хмелю не згадуєть ся; цікаво що в сїм селі одницею господарською виступає дворнище, тим часом як в иньших — півдворища.

Села Калюської держави характеризують ся передо всім подвійним чиншом: окрім чиншу 12½ гр. на св. Мартина дають тут ще 6 гр. на св. Юрія (юрівщина); натуральні датки складають ся з 8 мац вівса = 48 гр. (в Загірю 12 мац), 1 маци хмелю, дрібних датків (2 курей, 12 яєць, 3 лісті прядива) на 6 гр., десятини від волів, свиней і пчіл, і ще — характеристична подробиця — дають по 2 порожні улї до пасїки й у четверох одного воза, що староста обертає на роботу коло ставів або продає. Сей тип повинностей в цілости виступає в селах: Загірє, Пуїло (Pugilo), Довге, Підмихалє — в околиці Калюса, і в Копанках — на північ від Калюша. Інші села Калюської держави мають деякі датки аналогічні — так в Сївці (Siolka), Дубровлянах і Довпотові (на північ від Калюша) знаходимо вівсяну дань з 8-и мац, давання возів в Дубровлянах, але при тїм виступають і ріжні відміни в чиншах (12, 12½, 30 гр.) і данинах (2 маци жита в Довпотові, в Дубровлянах 1 м. хмелю, в Сївці лише овес).

Характерний факт що до оподаткування знаходимо в сїй Калюській державі з двадцятиною свинячою: взагалї в старостві ся двадцятина давалась за право пасти свиней в лісах, „як жер уродить“, і так се задержалось з Калюської волости в Загірю; але в декотрих селах се перейшло в регулярний даток, і то так навіть, що давали й ті, що не мали свиней зовсім; так в Пуїлі: „селяне мають таку постанову, що кождий з дворнища (розумїй — з господарства, бо сидять на півдворищах, і число тих що дають сю дань відповідає числу півдворищ) дає річно одного кабана, а то за право пасти в великих лісах, але як би котрий свиней не держав або котрі мають їх дуже мало, тоді упрошують, що з них беруть лише 15 гр.“ (менше половини, бо кабан рахуєть ся по 36 гр.). Те саме знаходимо в Довгїм, і можна думати — подібна практика була й по иньших селах, де практиковалось регулярне давання кабана з госпо-

дарства (а то в інших селах, вище згаданих, і ще в Вістовій та Лукванах).

При тих групах знаходимо кілька сел, що з своїми податками стоять одиноко: такі два згадані вже - Вистова (при р. Лімниці) і новоосажені коло неї Луквани (6 гр. чиншу і дрібні датки — кури та яйця); в с. Острові (на Дністрі, вище Галича) давали 8 гр. чиншу, 4 маці овса, 2 м. хмілью, дрібні датки (= $5\frac{1}{2}$ гр.), десятини та ще 40 гр. за право ловити рибу в „озерцях Дністрових“ (с. 11); в новооселім с. Вікторові (при р. Луквиці) знаходимо чинш в 60 гр. і птицю (2 курей і гуся) з дворища; тут же виступають овчари.

Чинш 69 гр. є ще в с. Королівським Полі, недалеко Коломиї — тут знаходимо ми й стацію, що скрізь бачили ми в сусідній Снятинщині, а не маємо в старостві Галицьким: вона захвала тут свій початковий характер, бо не виходила з уживання: „селяне дають стацію на приїзд п. старости (бо те село лежить недалеко Коломиї) ялівку, по півосьмачки вівса і по курці, а то винні давати на кожний приїзд п. старости“; окрім того селяне відбували військову службу: кожний, хто сидить на дворищі, має мати доброго коня завсїгди, до всякої потреби, kawthan і шапку, лук і спис (ощеп) і так порядно на кожду потребу має їхати з п. старостою або з підстаростою коломийським або галицьким, їхати в полонини — вибрати данину баранами та кабанами, також їздять при крадіжжі за границю або на той бік (Прута), також з листами їздять, не далше одначе 10 миль (с. 60—1, порівняй с. 12).

Коли взяти датки грошами і натураліями, то взагалі ми не побачимо в старостві Галицьким такої великої різниці, як мали в Снятинщині: загальна сума датків грошами й натураліями (не рахуючи десятин) в групі сел з 6-и грошовим чиншом дає коло 92 гр. (рахуючи за пшеницю 60 гр.); в групі сел з 10-и грошовим чиншом коло 100 гр.; в селах з подвійним чиншом коло 88 гр., не рахуючи податку за кабанів: положивши на се 15 гр., що платили й ті, що свиней не мали, мати мем вже 103 гр. В Дубровлянах загальна сума = 97 гр., в Довпотові $94\frac{1}{2}$, в Острові датки в сумі дають $73\frac{1}{2}$ гр., але приходить до того 40 гр. за рибу, всього $113\frac{1}{2}$ гр. Низпі цифри знаходимо в поодиноких селах: в Підгороді тільки 54 гр. (але село спустіло), в Сівці 64 гр. (окрім податку за кабана), в Королівським Полю 60 гр. (але при тім військова служба); таж сума в Вікторові може від того залежала, що село було нове. Подекуди знову деякі відміни підносять висоту податку: так в Большові, де не було умовної ціни для пшениці, сума з 92 гр. підносить

ся до 128 гр.; в Загірю, де давали дві маці вівса більше — з 86 до 100 etc.

Для Галицького староства ми маємо „реєстр доходів“ з р. 1535, що обіймає більшу частину сел, заведених в люстрацію 1565 р., і дає нам можливість бачити, як безперемінно держались в своїй величній чинши (про інші датки реєстр не каже) протягом того, тридцятилітнього, часу. Отож так само бачимо три групи з чиншами в 6 гр., 10 гр. і з подвійним чиншом 12 або 12½ гр. на св. Мартина і 6 гр. „юрівщини“; чинши в Сівці й Дубровлянах (12 і 30 гр.) тіж самі, дають в два речинці (на св. Мартина і св. Юрія), по половині¹⁾.

Що до роботи, то як в Святинщині регулярна, тижнева панщина трапляється лише зрідка дуже, в Галичині вона переважає (хоч і тут відомости про роботу для багатьох сел бракує). Так в групі сел з 6-и грош. чиншом роблять в чотирох селах три дні на тиждень „що їм скажуть“²⁾, в одному два дні (Хоростків), для двох нема відомости³⁾. З групи сел з 10-и грошовим чиншом є відомости лише про два села: в одному роблять два дні на тиждень (Ямниця), в другому — обовязок роботи неограничений: „роблять що їм коли скажуть“ (Угринів). В групі сел з подвійним чиншом маємо відомости для трох⁴⁾, в них все роблять три дні тижнево і окрім того мають направляти гать коло млина (а в Загірю — яз, загороду щоб рибу ловити).

В кількох селах держави Калюської робота викупається грошами, так в Довпотові давали ріжної дани, грошової й натуральної, на 94½ гр., окрім десятин (і кабана), „а робили кожного дня“ (правдоподібно, се треба так розуміти, як поясня люстрація Терезька: „роблять кожного дня півдня або цілих три дні на тиждень“ — с. 120), „а тепер від кількох років, викупаючи роботу й інші датки, дає кожний з них чиншу річного по 6 зл. і по одному кабану доброму, ціною на 36 гр., а роблять тільки 12 днів річно“ (с. 112). В с. Вістовій селяне давали 6 гр. чиншу, кабана, кури і яйця, „а робили, що їм казали — гонту і всяку роботу до двору Калюського і їздили з підводами, але від трох років, викупа-

¹⁾ Архив скарбу коронного, 56, Н. 1. f. 37 і sq.

²⁾ Большів, Коношники, Настащин, Ігнасків.

³⁾ Хоростківці, Підгороді.

⁴⁾ Загіре, Пуйло, Довге; за Підмихале нема, за Копанки сказано лише, що повинний кожен привезти дві колоди на будованне замку, але тим, правдоподібно, не виключалась робота рільнича, тільки за неї не сказано.

ючи роботу й підводи, дає кожен з них річного чиншу по 6 зол., по 2 курей, ціною за 1 гр., по 12 яєць (по давньому), по 3 тисячі гонти, ціною (за тисячу) по 15 гр. і по кабану, ціною за 36 гр.⁴, окрім того річно має привезти дві колоди до будовація замку Галицького; те саме в Лукванах. Нарешті в Довгім (де була треденна тижнева робота) оден „урочний“, „викупаючи роботу і овеє“ дає 5 зол. 24 гр. (овеє має тут, мабуть, значити взагалі датки продуктами господарськими, бо більш ніяких данин, що дають иньші, за тим „урочним“ не значить ся).

З того виходило-б, що в Довпотові робота (треденна?) порохована за 3 зол.; в Довгім, де датків на чоловіка рахує люстрація на 88 гр., урочний платив за треденну роботу теж коло 3 зол. (без 4 гр.). Звістки за Вістову й Луквани так невиразні, що трудно зробити на основі їх подібний рахунок: за дань хлібну тут не сказано, але можливо що її промовчано, бо однаково з неї не було вже пожитку; се правдоподібнійше може, ніж думати що ті 6 зол. цілком ішли лише на викуп роботи.

Коли отже рахувати трохденну панщину на 3 зол., середня високість грошова обовязків селянських в старостві Галицькім буде виносити коло 6 зол., окрім десятин; в деяких випадках (де буває реґулярний даток за свиню, або вищі данини), піднесеть ся відповідно цифра датку, а в деяких (з меньшими датками) знову спаде; максимум наближаєть ся до 8 зол. (Загіре — реґулярний даток за кабана рахуючи за півзолотого), мінімум можна викобінувати — для Викторова напр. в 3 зол. Про иньші трудно говорити, бо нема відомостей про роботу. При тім веім деякі роботи, напр. що возили по дві колоди, або направляли гать, не можна обрахувати. Так само й обовязок, що згадуєть ся раз, але як звичайний і для иньших сел — ходити на полеванне¹).

Як то вже бачили ми в Снятинщині, й тут села з однаковими податками ґручують ся територіяльно — ті три ґрупи, що я зазначив, представляють з себе більш меньш тісно сполучені географічні ґрупи. Так само й перехід з старостинського держання в приватне не порушує однородности оподаткування, приклад на се дає ґрупа сел з 6-и грошовим чиншом²) в державі Сенявского, цілком аналогічна з селами того типу в держанню старостинськім. Однородність оподаткування сел Калюської околиці залежить не від того, що вони входили в склад тієї-ж самої держави, а від того, що то

¹) Вістова (вол. Калюська),

²) Копюшки, Настащин, Ігвасків.

була тісна група локальна, що й в часи належності до староства мала однакові датки, як показує що до чиншів інвентар з р. 1535.

Що до однакової робіт в селах тих самих груп, то тут треба зазначити, що сей факт бачимо в цілковитій формі в групі сел з подвійним чиншом (хоч брак відомостей для деяких сел все-ж примушує нас бути обережними). В групі сел з 6-и грош. чиншом бачимо все треденну роботу, але в однім селі дводенну. В групі з 10-и гр. чиншом маємо лише оден випадок дводенної роботи і оден неомежної; вище висловили сьмо здогад, що то одно одного було варто.

С. Королівське Поле з своїми роботами стоїть, очевидно, в звязку з практикою сусідньої Снятинщини, куди, може, те село властиво належало.

Високость податку не стоїть в звязку з величиною ґрунту: в тих самих групах зарівно виступають і села, де селяне сидять на дворищах, і села з півдворищами, але платять ся однаково чи з дворища чи з півдворища¹⁾; в деяких поодиноких селах, де одиницею є дворище, висота податка дорівнює податкам сел півдворищних²⁾. Одиниця оподатковання є господарство; звичайно — воно півдворищне в сїм старостві, дворищних сел меншість; чвертей дворища чи лану не згадуєть ся зовсім.

Що до підсуєдків, то в Галицькім старостві, в порівнянню з Снятинщиною, виступаюгь вони в досить значнім числі.

Що до обовязків їх, то в групі з 6-и грошовим чиншом вони не несуть ніяких датків, обовязані тільки роботою — часом се неомежена докладїйше услуга³⁾: „не дають нічого, тільки услужують при дворі, що їм скажуть“ (с. 62), часом регулярна треденна тижнева робота⁴⁾. Неомежована робота є обовязком і в групі з подвійним чиншом⁵⁾. В групі з 10-и грош. чиншом в однім селі також стрічаємо її (Дегова), але в двох селах дають підсуєдки 10 гр. чиншу (той сам, що й потужники), кури й яйця, при тім в однім (Ямниця) роблять 3 дні тижнево, в другім селі (Угринів) за роботу не сказано; цікаво, що ту треденну роботу оден підсуєдок викупав платою 50 гр. Таким чином треденна робота підсуєдка цінувалась більш менш на половину того, в що раховано роботу потужника.

1) В Хороствові дворища, в інших півдворища; в Дубівцях дворища, в інших півдворища.

2) Острів, Довпотів.

3) Хороствів, Большів.

4) Колюшки, Настащян, Ігнасків.

5) Загіре, Пуйло, Довге, також Вістова.

В с'їм старостві виступає й категорія коморників, дуже нечисленна одначе: лише в трох селах Калюської держави¹⁾; вони відбували роботу: в однім селі „повинні полоти і першого дня жати й помогти грести“ (с. 103), в другім — также полоти „і на толоку повинні і таке вньше“ (с. 105), в третім — „роблять що їм скажуть“ (с. 104).

Служки є лиш в одному селі (Ямниця — чотирох), вони нічого не дають, „лише повинні їхати з листами, куди їм скажуть, стерегти промита і заберати, виберати з писарем десятину з пчіл і баранів“ (с. 63).

VI.

В Теробовльськїм старостві можна спостерегти лише дві виразні групи — одна в околицях самого Теробовля, на захід від нього, се Зубів, Каптурі, Защиновці, Гумнища, села з 12-и грошовим чиншом. Крім того чиншу кождий господар дає 4 півмірки (= 8 мац) овса теробовльської міри (= 24 гр.), півмірки хмелю (= 7 гр.), кури і яйця (= 1½ гр.), десятину з волів і пчіл, двадцятину з свиней і овець; крім того ціле село дає за стацію ялівку (= 2 зл.); сей тип не додержуєть ся стільки, що в двох останніх селах про хмель не згадуєть ся. Що до обовязку роботи, то маємо ті означення: в Зубові й Каптурах „роблять кождого дня від полудня“ (с. 119), в Защиновцях: „роблять кождого дня півдня або цілих три дні на тиждень“ (с. 120), в Гумнищах: „роблять кождого дня що їм скажуть“ (с. 111). Правдоподібно, ми маємо тут одну й ту саму норму, тільки не однаково її сформуловано, себ то обовязок або робити що-дня частину дня, більш менш половину, або три тижні денно.

Другу групу знаходимо на південь від Теробовля — Семенів Довге, Романівка, Деренівець; про перші два знаходимо в люстрації деякі історичні пояснення: в Семенові за давнійшого старости Мацівського люде давали чиншу по гривні (48 гр.) і робили 8 день на рік — се, правдоподібно, ті „помічні“ дні, про які низше люстрація власне говорить; окрім того овса два півмірки (= 12 гр.), кури й яйця (= 2⅓ гр.), і ще осібно після Паски по курці з ґрунту), крім того десятину туж саму й стацію, що в першій групі. Інвентарі 1550—1 р., що є в мене, потвержують се: люде дійсно платили 48 гр. чиншу в 1551 р. (1550 лише 15), да-

¹⁾ Конюшки, Настація, Ігнасків.

вали овес¹⁾ і робили кілька днів до року: інв. 1550 числить їх вісім, а інв. 1551 означає так: „повинні жати 2 дні, повинні річно накосити 5 стогів сїна на 12 копиць“²⁾. Новий староста — славний Бернард Претвич, розширюючи фільваркову роботу, зменьшив чинш до 30 гр., а натомість побільшив роботу до двох днів тижнево; при тім одначе зістались і деякі роботи: „обов'язані до помочи — жати оден день на початку жнив повинні всі з села, на своїй страві, косити траву оден ден, прятати оден день, також помогти першого дня орати на озимину і на ярину, на івалт (іти) до ставів підчас великої води“; з підводою повинні їхати до Львова, Галича й Шаравки (маєтності Претвичів на Поділю, яких миль 15 від Теробовля) і возити муку з свого млина і з зубівського, не рахуючи то в дні; жінки їх прядуть по два лікті прядива. Очевидно, се ті давні вісім днів (ще з певним розширенням робіт), зоставлені отже в ділости. Таким чином за зменьшення 18 грошей чиншу дістали селяне два дні тижневої праці, що, як бачили сьмо, при викупі роботи раховано де інде за 60 грош.

Подібне і в с. Довгім: давнійше давали по копі (60 гр.), дві півмірки овса, кури й яйця — так воно й дійсно стоїть в інвентарях р. 1550 і 1551³⁾; окрім того робили — по люстрації — 8 днів, інвентарі се означають так: „косять два дні, гребуть і служать“⁴⁾. Претвич зменьшив їм чинш до 48 гр., а за те вони „роблять на тиждень два дні від сходу до заходу сонця“; „окрім того повинні всі на рік: жати першого дня, косити день, грести день, возити збіже до гумна день, орати першого дня на яр і на озимий посїв также; їхати з підводами до Львова, Галича й Шаравки; на івалт до ставів повинні і т. н.“ — значить, як і в Семенові⁴⁾.

Два ниньші села — новосажені, в р. 1550 - 1 її людність сидїла на волї ще; тим може треба об'яснити брак відомости про давнійші

¹⁾ З тим овсом виходить трудність: в інвентарі 1550 значить ся 2 півмірки, в інв. 1551 р. — півколади, значить 4 півмірки, в люстрації 2 півмірки; не можна думати, що вієсину дань зменьшив Претвич, з контексту виходить, що ті його переїмни не дотикались натуралії; так було дійсно в другому селі — Довгім, де за побільшення роботи було лише зменьшено чинш, а вієсна дань зосталась та сама — 2 півм., як показують інвентарі 1550 і 1551 р., де значить ся все 2 півмірки. Тож ту півколаду в Семенові або уважати мусимо помилкою, або якоюсь переїмною, що не удержалась.

²⁾ Інвентарі Архиву Скарбу Коронного 56, Т, III ф. 672 і 480.

³⁾ Інвентарі *ibid.* f. 667 і 478 v.

⁴⁾ Як і в Семенові, се „поміч“ стоїть не по потужниках безпосередно, а низше після „свобідних“; з контексту одначе видно, що вона належить і до потужників.

обовязки — вони, може, відразу перейшли до нової схеми повинности. В обох дають по 48 гр. чиншу, по 4 півмірки овса, кури, яйця й десятини; роблять в однім селі так само як і в Довгім; в другім (Деренівець) — три дні на тиждень. До сієїж категорії, очевидно, належить і новоосажене, вже за часів Претвича, село Мшана (Мшанець) в тій же околиці, тут дають ще тільки 15 гр. чиншу, овес і курей, подібно як в інших селах тієї групи, і роблять „два дні на тиждень, що їм скажуть“ (с. 143).

Близько до сієї групи стоїть теж ключ Борківський (Борка на Гнізні) — Качова або Ходачків і Дичків: чинш 30 і 48 гр., 2 півмірки овса, дрібні датки і десятини; про роботу не сказано нічого; з інв. 1550 довідуємось, що в Дичкові косили день (f. 666 v.).

Третє село, що належало до Борки — Самолусківці (недалеко Гусятина) мали зовсім інші обовязки, бо й територіяльно не були звязані з сею волостию, воно стоїть одиноко з своїми датками: 90 гр. чиншу, 8 півмір. овса (= 48), кури і яйця (= $2\frac{1}{2}$ гр.) і десятини; про роботу в люстрації не згадується, в інвентарі 1550 р. значить ся оден день косовиці, як і в Дичкові, в інв. 1551 р.: „два дні косять громадою й служать“¹⁾, але давали вони тоді лише 60 гр. чиншу; отже тут новий староста, можна, замість побільшення роботи підніє чинш; люстрація поясняє, що Самолусківчане „малу панщину мають“ (с. 136).

Також одиноко стоїть друге село недалеко — Постоловці, де давали 6 третивників (= 36 гр.) овса, кури і яйця і десятини.

Такі-ж поодинокі села — се Лошнівок з 6-и грош. чиншом, пшеничною і вівсяною данею (= 76 гр.) і десятиною з пчл, Челіїв з висілком, де дають 10 гр. чиншу, овес (= 12 гр.), кури і яйця (= 2 гр.), десятини і роблять, „коли їм скажуть“ (с. 144).

Дуже коротенькі звістки маємо про села Каменецького ключа (при границі російській) — Дичковці, Росохачець, Молчанівка, Хмелища, в них показано лише грошовий чинш (30 гр. скрізь) і десятини; трудно се вважати звісткою повною, тож годі й застановлятися ближше над сією групою.

Обидві вище зазначені групи (вони власне й становлять комплекс староства) представляють доволі однорodne оподаткованне. Села з першої групи (з 12-и гр. чиншом), що дають хмель, в сумі мають податків (окрім десятини й стації) на $44\frac{1}{2}$ гр.; як раз туж суму дає з другої групи село Семенів з 30-и гр. чиншом, тим часом як в селах з 48-и гр. чиншом підносять ся сума до $62\frac{1}{2}$ гр.,

¹⁾ Інв. *ibid.* f. 666 v.

а в селах без хмелевої дані спаде до $35\frac{1}{2}$. Ріжниця в роботі також невелика — 3 дні тижнево в одних, два дні з додатком ріжнородних помочей і робіт в інших; коли рахувати триденну роботу на три злоті, а дводенну з помочами на $2\frac{1}{2}$, то загальна сума обов'язків (окрім естації й десятин) буде виносити $119\frac{1}{2}$ (Семенів), $127\frac{1}{2}$ (Защиновці й Гумнища), $133\frac{1}{2}$ (Довге, Романівка), $152\frac{1}{2}$ (Деренівець).

До останньої максимальної цифри наближають ся Самолусківці ($140\frac{1}{2}$ гр., окрім робіт, що не були великі, і можуть, найбільше раховатись за $\frac{1}{2}$ зл.). Інші села дадуть суму меншу; докладніше означити мінімум трудно, за неповністю відомостей.

3 інвентарів 1550—1 р. видно, що оподаткування сел групи з 12-в гр. данею істнувало в тій самій висоті вже тоді, ще до старостовання Претвича: чинш був той самий, вісєяна і хмелева дань також, але робили „що і коли кажуть“; робота була значно побільшена, правдоподібно, за старостовання Претвича; зауважу, що до сеї-ж групи належать в інвентарах ще села Лошнів і Сушичичи (Сущин, обидва на Гвізні), з податками такими-ж як і в інших; люстрація за них не згадує.

За побільшення роботи в групі сел полудневих (Семенів etc.) була вже мова. Отже ми бачимо взагалі в старостві Теребовльськiм за не дуже великий час, яких, може бути, десять літ¹⁾, дуже значне підвищення оподаткування заходом старости — оден з цікавих прикладів старостинських „новин“, на які так часто скаржила ся людність. Побільшення одначе зазначили сьмо і в селі окремої держави — Самолусківцях, хіба за прикладом старости?

В обох групах існує естація, подібно як в Снятинщині, вже в ослабленій формі — регулярного датку ялівки = 60 гр., се на господаря дає 2—4 гр. Занотуємо ще, що як в Галичині двадцятинна з свиней переходила на регулярний даток, так в Теребовльщині було з поволовщиною: в деяких селах²⁾ дають регулярно по 1 вола з двору.

Загородники або підсуєдки в старостві майже не існують, бо виступають лише в двох селах (Семенів і Романівка); в обох дають по 12 гр. переважно (оден лише 15 гр.), в однім селі ще по курці, в другім — оден робить окрім того на замок з свого ремесла (швець).

¹⁾ Претвич одержав Теребовльське староство десь р. 1552 — див. Барское староство с. 103.

²⁾ Хмелища, Мшана.

Доволі численна за те категорія свободних. Не скрізь сказано за їх обовязки. Здебільшого окрім половини подимного, обовязані вони були роботою, чи то в докладно означенім розмірі, чи без ближшого означення. Так в двох селах¹⁾ вони роблять оден день що тижня, в однім²⁾ „роблять кілька день на рік“, в кількох³⁾ „помагають дещо в роботі“ (с. 137), „помагають в роботі по можности, особливо коло ставів“ (с. 128).

В трох селах⁴⁾ виступають служки, в невеликім числі (6); оден з них десятник, обовязки иньших списано лише в однім селі — подібно до попередніх: „стережуть лісів, їздять з листами, коли їм скажуть, і за всякою потребою — з п. старостою або підстаростою, вибирають баранів і кабанів, як час прийде вибрати“ (с. 120). Сі служки не давали за те данин звичайних, тільки десятини.

Одно село — в волости Борківській — Красівка значить ся убогим, для того селяне (в їх 5) „нічого не дають, лише роблять на тиждень оден день пішо, бо не мають худоби і заробляють собі на прожиток в иньших людей“ (с. 136). Се село значить ся новопосаженим, і хто зна, чи не було воно ще в стані свободи.

VII.

В Рогатищині ми маємо відомости лише про села старостинської держави. Передо всім одну групу сел знаходимо в безпосереднім сусідстві Рогатина, так якби його передмістя — Залужє, Верболовці, Солонець, Бабинці, Потік, — тож і повинности тутешні стоять в певній аналогії з мійськими: дають чинш з чверти лану 12 гр. (в місті платило ся по 48 гр. з лану) і окрім того по 2 гр. „лазєбного“, „звичаєм міщан“ (в Рогатині платив кождий господар по 4 гр. лазєбного), далі 4 маці овса (= 24 гр.), дрібної данини (кури, гуска, яйця) на $3\frac{1}{6}$ гр. і десятину з пчл., а по декуди й двадцятину з свиней, „як жер буває“; платили також осібно за користання з сіножатей, розмірених на участки (6—14 гр.). Робили в усіх тих селах однаково „худобою на тиждень два дні, що скажуть, а жінки їх повинні за своєю стравою напярсти з панського прядива, яке їм дадуть, три лікті“. Отже загальна сума данин в сих селах виносить $41\frac{1}{6}$ гр., а рахуючи роботу на 2 зл., загально будемо мати $101\frac{1}{6}$ гр.

1) Семенів і Довге. 2) Мшана. 3) Деренівець, Самолусківці, Челіїв, Лошнівок.
4) Зубов, Каптурі, Семенів.

З інвентарів попередніх (маю з років 1539 і 1544) видно, що тоді вже селяне так само сиділи на чвертях і давали ті самі податки¹⁾.

В цікавій скарзї „міщан рогатинських і тих сел, що перед тим мали право німецьке“, зложеної при ревізії 1539 р., міщане скаржились, що „те убоге містечко (Рогатин) тим оголене, що не має передмість, які перед тим мало, особливо Бабинець і иньших — за рікою: вони всі тягнули завєди з містом в усяких справах, а того тепер нема“. А при тим значить ся також, що „селяне просять що до лазебного“ (f. 198 v.). З того видно, що давнійше ті підміські села дійсно належали до міста, і через те мали однакові з містом податки. Перейшовши під присуд старости, селяне просили увільнити їх від плати лазебного, але дарма — бо з люстрації бачимо, що платили й пізнійше.

Друга група — також під самим містом: с. Чернче, Залипе і Підгородє (чверть милї від міста, на потоку Усялянка); тут не давали лазебного (бо, значить, не були передмістями) і чиншу давали лише 6 гр. з чверти лану, але натуральні датки були значно більші: 4 маці овса (= 24 гр.), 2 маці пшениці (= 48 гр.) і дрібних датків на 5¹/₂ гр. (кури, яйця, прядиво), окрім десятини з пчіл; таким чином загальна сума датків виносила тут 79¹/₂ гр.; про роботу відомостей не знаходимо.

Третя група — на північ від Рогатина, се: Корлежичи Гулків (на Липі), Янчин (на схід від них) Матиїв (було теж на Липі, низше Корлежич) і Дубринів (не далеко Рогатина). В трох перших давали з чверти чиншу 12 гр., як і в групі передміській, 6 мац овса і 2 м. пшениці (= 96 гр.), дрібних датків на 8¹/₂ (каплуни, яйця, прядиво) і десятини від пчіл і свиней — „як жер буває“. В Матиїві була та відміна, що давали чиншу 15 гр., в Дубринові замісь 8 давали 12 мац овса, се й є максимум датків, бо коли в перших трох селах вони виносять 116¹/₂, в останнім 140¹/₂ гр. (які були тут участки, люстрація не згадує). За роботу відомости нема, хоч не можна думати, щоб вона не істновала.

Цікаво порівняти відомости люстрації про сї дві групи з давнійшими інвентарами. В них знаходимо той сам чинш і ті самі данини хлібні, але де означено розмір ґрунтів, бачимо, що се давало ся тоді з участків два рази більших: замісь чвертей — з половин.

В звязку з сим явищем можна поставити иньші, про які нам кажуть ті-ж інвентари і люстрація. З одного боку бракує в ста-

¹⁾ Інвентарі Архиву Скарбу Коронного, 56, кн. R. 2.

ростві категорії свободних (на ціле староство в 1565 р. одним оден чоловік — в с. Потоку) — значить не було охочих осідати на ново в старостві в таких економічних обставинах. З другого боку — значні розміри приймає втікачка: так інвентар 1539 р. нотує бігунів в Верболовцях (1), Бабинцях (2), в Погоці (1), Корлежичах (3), в Чернчім (2); се явище, очевидно, занепокоїло було старостинську зверхність не помалу, бо з інв. 1544 довідуємось, що в Янчині навіть повісили одного за те, що тікав був (f. 86). Люстрация нотує спустілі участки, і то в значному числі, в Залужу (13), в Гулкові (8).

Категорія загородників — підсуїдків слабо заступлена в старостві — лише в чотирох селах¹⁾; в двох селах обовязані вони тільки до роботи: услугують в дворі, без докладнійшого означення розміру робіт, в третім платять 6 гр. чиншу, так само як і тяглі, але иньших датків не мають, а роблять два дні тижнево (с. 165). Четверте село — служебне.

В старостві існує два спеціально „служебних села“ — Руда і Клещова (Клешовна), обидва на північ від Рогатина. Руда, як видко з давнійших інвентарів, була попереду селом тяглим і мала обовязки однакові з селами 6-и грош. чиншу. В люстрації селяне з обох сел, тяглі й загородники, не мають, як і иньші слуги, ніяких податків окрім десятин, за те служать: „пасуть ціле літо замкове стадо, зимою годують волів, їздять, куди їм скажуть, чи конем чи возом, і иньші услуги звичайним способом відбувають до замку“. Загородники мають ту ріжницю, що відбувають ту ж службу лише своєю особою, „пішо“, не обовязані ставити до того своїх коней або що (с. 167).

VIII.

В Стрийськїм старостві маємо лише села старостинської держави, але ся держава сама була в дідичнім держанню Тарновських. Тутешні села не укладають ся в такі виразні групи, як по иньших староствах, представляючи все відміни в оподаткованню, хоч сам тип оподатковання здебільшого подібний.

Одиницею оподатковання з'являється вимірний лан або дворіще. Оподаткованне складається з значного грошового чинша і вівсяної дави та десятин, до того в деяких селах приходиться ще

¹⁾ Гулків, Дубринів, Чериче, і в служебнім селі — Клещовій.

даня хмелева¹), що платить ся то з дворища, то цілою громадою разом, а в однім ще дрібні датки (кури, яйця, хліб печений).

Величина чиншу й дани ріжнить ся значно; коли уложити села в прогресивний ряд, то буде воно так: Вовня (одна часть) 62 гр. чиншу, 8 мац вівса і дрібної данини (хліб, каплуни й яйця) на $3\frac{1}{3}$ гр. (все = $97\frac{1}{3}$ гр.), Пятничани 72 гр. і 16 мац (все = 136 гр.), Стриганці 84 гр. і 24 маці (все = 180 гр.), Лисятичи 120 гр. і 16 мац (все = 184 гр.), Кавчин Кут 120 гр. і 24 маці (все = 216 гр.), Угерське 144 гр., 16 м. та хмелевої дани 13 гр. на дворище (все = 221 гр.), Вовня (друга частина) 58 гр., 16 мац вівса та 16 м. хмелю (120 гр.) і дрібної данини на $3\frac{1}{2}$ (все = $245\frac{1}{2}$ гр.), Корчин 216 гр. і 16 мац вівса (все = 280 гр.).

Два села відріжняють ся від сього загального типу (як що можна його так назвати) — Манастир і Волиця Долішна — обое, правдоподобно, як новосажені (про Манастир се сказано в люстрації — осажено його перед десятию літами); тут дають лише грошовий чинш: в Манастирі 96 гр., в Волиці 48 гр. з дворища, і десятини.

Не беручи на увагу сих двох останніх, бо, кажу, то може ще слід їх „сидження на волі“, застановимось над першим типом. Як бачимо, величина оподаткування дуже ріжнить ся: minimum і maximum стоять в відносинах майже як 5 : 14, при тім одиниця оподаткування скрізь одна — міряний лан. Об'яснити ріжницю неоднаковим числом господарств, що припадало на лан, не можливо, бо в тім самім селі лан податкував ся однаково, хоч число господарств на поодиноких ланах ріжнило ся дуже; з другого боку в селах, до пересічно на лан припадало більше господарств, оподаткованне не було більше від сел, де на лан припадало менше господарств; і так в Вовні й Угерськім припадає на дворище коло 3 господарств однаково, хоч податку на дворище в Угерськім припадає два рази більше, як в Вовні (не кажу вже за Корчин, де на дворище не припадає й трох господарств — се село було давнійше дідичним). Можливо ще думати, що ріжниця в оподаткованню вирівнювала ся не однаковим розміром роботи; на жаль одначе відомости про роботу дано лише при першім селі; але власне се поясненне про розмір роботи, так сам як і про десятини, дано при першім селі в такій формі, яка надає думку, що ті пояснення, дані на вступі, належать до цілого староства. За тим правдоподібнійше буде ту ріжницю в опо-

¹) Угерське, Вовня.

даткуванню признати за таку, що істнула пічим не вирівняна, наслідком того розвитку, який переходило оподаткування господарства чи дворища в кождім селі осібно.

Як то трапляло ся й по иньших староствах, хлібна дань в Стрийщині по декуди в дійсности перейшла вже на грошову; обраховуючи скрізь стрийську мацу на 4 гр., люстратор подекуди додає, що „так платять селяне“, „за кожду мацу люде платять уряднику по 4 гр.“ (с. 177, 185), отже тут вівеяна дань платилась властиво грошима; в однім селі дасть ся знов таке пояснення: „овес данний селяне повинні, самі з'оравши рілю на фільварку стрийськїм, посїяти“: таким чином тут овес давав ся натурою, вівеяна дань получалась з обовязком роботи, селяне повинні були дати на посїв певне число мац насіння, з'орати для неї поле, а правдоподібно — потім його й зібрати.

Десятини з худоби також подекуди переходять на грошовий регулярний даток (як то ми бачили з свинячою в Галицькїм ст.). Взагалі про десятини були деякі оригінальні ухвали в старостві; люстрація поясняє на початку, що давнійше селяне повинні були давати по одному волю що-пятого року „звичаєм иньших руських сел“ (сї слова очевидно належать лише до звичая поволовщини взагалі), але пок. Ян Тарновський (староста), бачучи, що то було їм за тяжко, ту ласку їм зробив, що мають давати пятого року з дворища лише двох волів, хоч їх на иньшому часом мешкає й шість господарів“ (с. 179); сї слова так треба розуміти, що поволовщина вже давнійше перетворила ся в регулярну дань: кождий господар давав одного вола, не залежно від числа своїх волів; се улекшено в деяких селах тим, що одиницею податкування замісь господарства зроблено дворище, але поволовщина зістала ся при своїм попереднім характері регулярної дані. Що віл рахуєть ся по 120 гр., тож, значить, річне оподаткування дворища підносить ся ще на 48 гр. (взявши пята частину вартости двох волів)¹⁾. Там же, де зістала ся попередня практика, поволовщину треба рахувати відповідно числу господарів: в Пятничанах пересічно сиділо трох господарів на дворищі, тож річно поволовщина давала 72 гр. на дворище.

Дальший крок в напрямі перетворення десятини в податок маємо в Вовні: замісь давати одного вола з кождого господарства, „здавна постановлено“ давати 20 гр. річно, незалежно від числа

¹⁾ Так було в Лисятичах, Кавчівім Куті, Стриганцях.

волів. Подібним чином в Корчині давали по 12 грош. На дворище се дасть річно 30 і 60 гр., відповідно числу господарів і дворищ.

Пчеляної десятини давали перед тим десятий пень, як скрізь; що то було трудно людям, той же Ян Тарновський уставив давати пень п'ятнадцятий (с. 180). Двадцятину з свиней давали, як жер зродить.

Що до роботи, то як сказано, маємо відомість, і то докладну, при першій селі: „люде повинні робити з кожної чверти рілі (чверть лану або дворища) один день на тиждень, а вийти на роботу в певний час і скінчити її також в певнім часі, zostавивши в середній полудень на відпочинок. Повинні возити муку з млину до двору або до свого міста (Стрия), также й збіже з фільварку до свого міста; а як би кого послали в дальшу дорогу, тоді йому мають упустити стільки днів рільничої роботи, скільки він пробув в дорозі“. Люстрація додає, що так звелів ту роботу на дальше заховувати староста своїм урядникам; се натякає ніби на якесь нормованне, на користь людности, подібно до попередніх розпоряджень про поволовщину й пчіляну дань: на зменьшенне днів, або унормованне помічних робіт.

Одиницею при відбуванні роботи була чверть, з дворища значить робили чотири дні тижнево, окрім підвод. Рахуючи аналогічно з попередніми, сю роботу означимо чотирма злотимв. Загальне оподаткованне села Лисятч, з поволовщиною й роботою, буде отже на дворище виносити 352 зл.

Як я вже зауважив вище, норму роботи подану при Лисятчах, здасть ся, треба уважати більш менш загальною для староства, як і поясненне про десятини, а принаймві для тих сел, де переведені були розпорядження про десятини. Тим би можна й об'яснити, що ніде більше про роботу не згадуєть ся, тільки при одній селі (Угерське) зазначено обовязок: привезти чотири колоди дубові до замку й робити 6 днів річно коло будови замку (с. 188), але ся замкова робота згадуєть ся, правдоподібнійше, як додаток до звичайної рільничої роботи, а не виключає її.

В тім же селі згадуєть ся стація в ослабленій вже формі — громада давала річно одну гривну (48 гр.). Безперечно таким же ослабленим слідом стації є даванне курей, яєць і печеного хліба в Вовні — печений хліб (по чотири бухони з дворища) вказує на се виразно, хоч самі даток перейшов вже в категорію звичайної дани подворищної (с. 188—9).

Категорія загородників - підсуєдків виступає в чотирох селах; в двох давали чинш — по 10 і 5 гр.¹⁾, в двох обов'язані лише роботою: „роблять що і коли їм скажуть і стережуть двір чергою по всі дні“ (с. 180), „послугують пішо“ (с. 184). Одинокий слуга (Лисятичи) „служив конем“ (с. 181).

IX.

Люстрація Дрогобицького староства обіймає кілька сел в безпосереднім старостинським держанню, на південь від Дрогобича. Сі села що до величини оподаткування можна уложити в кілька груп. Взагалі характеризуєть ся місцеве оподаткування малим розміром чиншу і браком цілковитим хлібної данини. При тім величина чинша стоїть в залежності від величини селяньського участка, що знов варіюєть ся від чверти до цілого лану. Взавши за одиницю півлана — найбільш розновсюдену величину селяньського ґрунту, будемо мати в одній групі 18 гр., в другій коло 30-м, в третій коло 60 гр. При тім приходить ще стация не однакової величини, плачена в грошах: вона підіймає оподаткування на кілька грошей, але не скрізь означена, де її згадують, наприклад, старші інвентарі.

До першої категорії належать: Добростів (Доброгостів — під горами) — 16 $\frac{1}{2}$ гр. чиншу, кури (1 $\frac{1}{2}$ гр.) і прядиво на оправлення мереж; Станіла — 18 $\frac{2}{3}$ гр. чиншу, та приїде з стації 4 гр. (ціле село платило 96 $\frac{2}{3}$ гр.); Равівці 16 $\frac{1}{2}$ гр. чиншу²⁾ і кури на 1 гр.; Губичи (частина села що на німецькім праві) — 18 гр. чиншу, кури (1 гр.), про стацию не сказано, але в давніших інвентарах згадуєть ся (150 гр. — се б дало на півдворище коло 6 гр.).

Чинш коло 30 гр. знаходимо: в Модричу 27 гр. (власливо — з лану платили 54), та з стації (5 зл.) приїде 7 $\frac{1}{2}$ гр.; в Солечу давали 24 гр. і курку (1 гр.), та з стації (30 гр.) пришло може яких 1 $\frac{1}{2}$ гр., в Колпичу 30 гр. і яєць на 1 гр. (власливо з дворища давали 60 гр. і яєць на 2 гр.), та з стації 6 гр.; в Деражичах 36 гр. (давніше було теж 30, як видно з інвентаря 1508 р.), та з стації (72 гр.) приїде яких 5 гр.

Третю категорію становлять два села Трускавець і Улично (на схід від Стрия); в першім з півдворища пришло 62 гр.

¹⁾ Угерське, Мавастир.

²⁾ З рахунку виходить більш, десь 17 $\frac{1}{2}$ гр.

чиншу та з стації (208 гр.) коло $6\frac{1}{2}$ гр., в Уличну чиншу приїде 67 гр.; цікаво, що се було село дідичне, по часті виміне, по часті куплене в попередних володарів.

З інвентарів давнійших (1508, 1524—5 і 1537—8)¹⁾ можемо вислідити для деяких сел високость оподаткованих протягом часу з початку XVI в.; я згадував, що в Деражичах давніше (1508, 1525) платило ся з чверти 15 гр. але вже 1538 р. бачимо той сам чинш 18 гр., що й р. 1565; в Ранівцях чинш 33 з дворища виступає вже в інв. 1508 р. і задержуєть ся, як бачимо, аж до люстрації. Для інших деяких сел (Модрича, Солеча, Станіли, Губичів, Трускавця) маємо відомости з інвентарів 1525 і 1538 р., і в них виступає той самий чинш, що й р. 1565.

В попередніх інвентарях знаходимо ми ще кілька сел з аналогічними чиншами, що не згадують ся в люстрації 1565 р.; так в Стебнику й Говні давали по 30 гр. з півдворища; 1528 р. одначе в Говні давали лише половину того — бо село було зруйноване Татарами; в Угерському та Грушовій давали по 60 гр. з дворища (в Угерському 1528 р. теж було зменшено датки з причини татарської руїни). В Лешні давали податки не однакові (нпр. чинш з $\frac{1}{4}$ вагав ся 1538 р. між $7\frac{1}{2}$ і 15 гр.).

В сих давнійших інвентарях знаходимо вівсяну дань по деяких силах; так в Говні давали з дворища по 8 півмірок овса на насїннє 1528 р.; в Грушовій з 57 господарств ішло 100 півмірок (1538 р.); але в деяких селах вже на початку XVI в. натуральні податки переложено було на гроші: так в Стебнику платили 1508 р. з дворища за овес по 8 гр., за сир, масло і вівці по $3\frac{1}{2}$ гр.; в Стебнику по 16 гр. за сир, масло, овець і курей. Подібне було і з стацією: в тім же Стебнику давали 1508 р. за яловицю стаційну 30 гр., в Лешні 60 гр., в Деражичах давали 40 гр. за яловицю (*vitula*), дві колоди овса, або гр. 16, за масло і курей гр. 7; вже в інвентарі 1525 р. натомість виступає стала цифра 72 гр. і в такій скаменілій формі стація заховуєть ся пізнійше (1538 і 1565 р.). Таким же чином зложилась стація і в Колпичу: за яловицю і дві колоди овса гр. 120 — сю цифру (гр. 123) знаходимо вже в інв. 1525 і 1538 р.; хоч за той час. звісно, змінилось і число осадників (в 1524 р. платили $4\frac{1}{2}$ дворища, 1565 — 10 дв.) і ціна тих продуктів. Очевидно, так само повстали і цифри стації по інших селах, що звичайно без переміщ виступають в різних інвента-

¹⁾ Архив Скарбу коронного IX кн. 4 і 10, LVI кн. D.

рях староства. Але по декуди в сю стацію увійшли, правдоподібно, і натуральні датки, що платились колись з дворич: переложена на гроші цифра їх так само могла скаменіти.

Окрім звичайної стації знаходимо в деяких селах т. зв. ставниче, що інв. 1508 р. поясняє: інакше „почта“; люстр. 1564 р. поясняє, що ставниче дають за право привезти собі меду на празник (с. 205) — очевидно, без оплати корчемного збору; 1565 р. ставниче згадується лише в одному селі, в інших інвентарах виступає ще в декотрих селах, і то вже в найранішій — 1508 р. — платили 11 (Солец, Деражичи) і 22 гр. з села (Лешня).

Крім того згадується двадцятина з свиней, а в Уличні платили по 12 гр. з господарства за поволощину.

Докладніше означення роботи знаходимо лише в одному селі — в Колпичу, де селяне повинні тижнево три дні (робити) чи худобою чи власною працею, що їм скажуть, і орють на фільварку жушнім“. З інших сел згадується в Уличнім обов'язок — привезти 16 возів дров з дворича: уважаючи на те що в тім часі по інших селах, як видно з люстрації жуп (f. 367—8), заміняли тредневу тижневу роботу на обов'язок — привезти один віз дерева на тиждень, то сей обов'язок можна прирівняти до одноденної роботи тижневої, але не відомо — чи при тім не мали ще Уличане інших робіт.

Загородники, як і в інших староствах, поділяються і тут на дві категорії: в одних селах вони дають чинш (Трускавець і Улично — по 12 гр.), в інших роблять: так в Деражичах і Ранівцях „роблять щось що їм скажуть“, в Колпичу роблять три дні на тиждень, і дають як „почту“ яйця, ціною $\frac{1}{2}$ гр.

X.

Закінчуємо свій перегляд Самбірщиною. Як вище було вже сказано, ми маємо ту відомості коротші про деякі села — в інвентарі й ширші — в люстрації Озиминської волості (над Бистрицею, на схід від Самбора). І тут і там здебільшого початковий склад обов'язків вже закритий від нас загальною грошевою оплатою; подекуди згадується при тім, що сума платила за чинш і за інші данини „ріжно звані“, обраховані на гроші“, а часом — і з викупом роботи (за robote wukupną — с. 277). Тож сей початковий склад вже трудно на основі тих відомостей собі вияснити.

Свій давнійший характер виявляють податки в с. Дублянах (вол. Озиминська): тут дають з чверти лану — дворича чиншу 6 гр.,

за півколади овеа 6 гр., умовлену ціну (związaiem umowy), „бо на торгу дорожший“ (дійсно, оцінюючи збіже фільваркове, люстратори рахують коладу овеа по 20 гр. — с. 305), за каплуна гріш, за сир і яйця $\frac{2}{3}$ гр.), коляди 2 гр., списеного („писче“ русько литовських інвентарів) $\frac{1}{2}$ гр., всього з чверти $16\frac{1}{6}$ гр. (с. 272). Тут бачимо ми початковий склад данин, але тільки як згадку, все вже обраховано на гроші, уставлена незмінна раз на все ціна, і замість натуралій дасть ся грошовий податок. Сей приклад поясняє нам процес витворення того грошового чинша, що бачимо ми по иньших селах. Так в Озиминській вол. маємо ще два села з майже однаковим грошовим податком — Пруси й Гортеничі, де давали по $15\frac{2}{3}$ з чверти: можна думати що сей податок витворивсь з тих же складових частин, що й у Дублянах, тим більше що сї села лежать в найближшій сусїдстві Дублян; той самий чинш і в Ольшанику (на південь від Самбора). В Самбірськїм старостві є ще кілька сел з близьким що до величини податком: в Котковичах (частина села) давали по 66 гр. з лану, в Березниці (недалеко Дністра, на півд. захід від Самбора) з півдворища по $33\frac{1}{3}$; в Бабиній дають по 18 гр. з чверти, в Пенянах (обидва села на Стрвяху, на півн. схід від Самбора) $17\frac{1}{2}$, але в сїм селі податок склав ся иньшим способом ніж в Дублянах: дають 10 гр. чиншу і пів колади хмелю, ціною на $7\frac{1}{2}$ гр. (с. 247). Тут отже ще натуральні дажки не були замінені грошовим чиншом.

Не маючи поки що більше таких вказівок, як для Дублян і Пеняна, ми угрупуємо села що до загальної величини податку грошового. Основою оподаткованя тут є все величина ґрунту (з чверти платять половину того, що з половини etc.) тож одиницею візьмемо лан — дворище міряне.

Вище наведені села більш меньш дають 60 з чимсь і до 70-и гр. з лану. Є цілий ряд сел з висшим і низшим податком. Так в п'ятох селах він дає трохи меньше від 50 гр. з лану, се Ванівці ($24\frac{1}{6}$ з $\frac{1}{2}$ л.), Дуричи ($22\frac{1}{3}$ з $\frac{1}{2}$ л.), Морозовичі (теж саме) — на захід від Самбора, Купновичі ($48\frac{1}{3}$ з лану), Бложів (теж) — на півн. схід від Самбора; сюди ж можна занести й сусідні Шептичі з трошечки більшим податком ($26\frac{1}{2}$ з $\frac{1}{2}$ л.).

Знову в шістьох селах чиншу на лан припадає до 100 гр., а то Стрїлковичі (Strzalkowicze — на зах. від Самбора, 96 гр. з лану), Котковичі (друга частина села, 94 з л.), Береги, Містковичі, Зарайське (все на північ від Самбора) — теж по 94 з лану ($23\frac{1}{2}$ з чверти), Завадка (недалеко Старого Міста) — 57 гр. з півлану.

Таким чином середній податок вагаєть ся межі 45 і 100 гр. Поодинокі села ухилиють ся ще одначе значно від сієї середньої величини, так в с. Дроздаловичах платять з дворища лише 24 гр. з лану, та ще списне (разом з подимним $2\frac{1}{6}$ гр. з господарства), тим часом як в с. Билині (на сх. від Самбора) припадає з лану 157 гр., а в Дорожеві (на сх. від Самбора) навіть 212, але разом з викупом роботи (с. 277).

Кілька сел не мало такого однакового для всіх грошового датку, селяне платили різно, а то залежало або від неоднаковости ґрунтів, як в Тарчиновичах (на зах. від Самбора), що „сидить двома частинами, і на одній рілї ліпші, а на другій гірші, особливо ті, що Дністер псує“ (с. 249), так що чинш вагаєть ся між 58 і 155 гр. з лану; або від браку однакового розміру, як к Дубрівці (Dombrowka), коло Самбора, де селяне сидять на ґрунтах немірняних і дають з господарства 18–34 гр., а може і в Сілці (коло Ст. Міста), де також чинш не однаковий. В згаданім вище с. Котковичах чинш був двоїстий: на однім боці Дністра давали по 94, на другім по 66 гр. з лану.

Крім такого, щоб так сказати — ординарного податку, часто приходив ще осібний податок за „примірки“; не кажу тут про поодинокі „кавалки“ поля, що держав той чи иньший селянин, але часом ціла громада платила з таких примірних ґрунтів, правдоподібно розділяючи їх межі своїми громадянами, так в Завадці окрім того ординарного податку 24 зл. 21 гр. ішло з приміроків 4 зл. 16 гр.; невеликі такі громадські примірки знаходимо ще в Дроздаловцях, Дорожеві. В Дублянах громада з лук під дубовою платила 7 зл. В Зарайську „громада з примірняних ріль дає гр. 15, а з иньших додаткових ріль давали за давньою уставою 60 колод овса і 120 курей, але сю данину вже обраховано на гроші й дають всього 34 зол.“; се дає на господарство коло 73 гр. пересічно — більш як три рази стільки, що платив кождий за свій ґрунт господарський основний: невідомо одначе, чи ті ґрунти держала громада, чи поодинокі господарі платили чинш просто від себе. Значний чинш давав ся в Кушновичах: громада платила за право уживання діброви для дерева; цікаво, що тут кождий господар мав давати по колоді овса і 4 курей, але тим часом як під час люстрації було на 11 дворищах 27 господарів, брало ся лише з 24, „бо так від них приходить за давньою установою“ (с. 254): очевидно, під час тієї „давньої установи“ було господарств 24, і як тоді було обраховано величину данини з громади, так ся величина зістала ся незмінною й далі, незалежно від числа дійсних осадників; громада сама вже мала

розкласти сю данину нарівно між своїми членами. Громада ся разом з иньшими селами просила про вільне користанне з лісу, значить — про знесенне тієї данини.

Що до відносини громади до своїх членів в справі оподаткування самбірський інвентар дає нам ще один цікавий факт — занотуємо його тут по дорозі. В Дроздаловичах: „не знати за котрого старости уросла на громадї вина 1 зл. тому, що дали якомусь селянинові без жадної перешкоди свобідно (*dobrowolnie*) вийти з села на шкоду старости, і ту вину давали кілька літ, поки дворище того втікача-селянина зіставало ся порожнім, а дають і тепер, хоч те дворище вже кілька літ заняте. Таж громада дає 9 гр. вина за те, що зкинули давнійших часів, уважаючи в тім собі якусь кривду, загородників, що седіли під селом“. Таким чином на громадян надала плата тих чиншів, що відпала за виною самої громади (хоч висше згадане вибиранне вина вже після осаження спустілого дворища, звісно, було цілковитим надужиттєм).

Як і де инде, бачимо по деяких селах Самбірщини громада стацію, в ослабленій вже формі регулярного податку. Найчастійше платила ся певна сума — 120 — 130 грошей за одного вола річно;¹⁾ три села давали сю стацію разом,²⁾ розділяючи ту суму між собою: люстрація поясняє нам сей спосіб участи — в с. Бложеві, що брало таку участь, кожний тяглий давав по 3 гр., а загородники по 2 гр., так що ціла громада давала 50 гр.; цікаво, що на иньші громади припадає в порівнянню меньша участь (як би всі так платили, як в Бложеві то вийшло б 157 гр. замість 120), так що сума, плачена кожною громадою, не означала ся кожного року відповідно числу громадян, а правдоподібно, була раз на завсіді означена. В одній громадї (Бабина) окрім вола (90 гр.) платили стації ще за 4 колоди хмелю (60 гр.). Ріжницї, які ми бачимо в переводї ціни вола на гроші, залежали, очевидно, від того, що ціна була не сучасна торгова, а „умовлена“.

Громадою ж по деяких селах платили списне — в однім 5 гр. (при 10 господарствах — Биків), в иньшій 13¹/₂ при 29 господарствах (Татарн); в сїм остатнїм, очевидно, величина списного також вже уставила ся незмінно.

За обовязок роботи знаходимо відомости, і то дуже бідні, лише в люстрації Озиминської волости. Тут про одне село (Гортеничі)

¹⁾ Пеняни, Береги, Містківці, Дроздаловичі

²⁾ Дроздаловичі, Шецичі, Бложів.

сказано, що селяне „повинні робити в фільварку с. Прусів, коли їм скажуть“ (с. 276) — маємо значить роботу неозначену ближше. В с. Дорожеві роботу викупали чиншом, але при тім все таки були повинні з кожного півлану орати три дні, орати або косити два дні з чверти, жінки — з кожної чверти напярсти по два лікті з панського (себто старостинського) прядива, далі — городити горожу на фільварках, поправляти, як уміють, старе будованне, привезти дерева, як треба, на будованне двору озиминського й фільварку в с. Прусах, сїна зібрати десять стирт, поправляти міст в Бложеві й греблі сусїдних ставів, возити збіже до Самбора, Перемишля й Львова за звичаєм й уставою і з кожного лану привезти колоду до пили“ (с. 279) — се все так звані де инде „роботи помічні“, що зістали ся в цілости й по викупі роботи, а з часом знову зростали й розширялись.

В с. Озимині (с. 264) селяне „обовязані до повозу (підвод) з фільварку до фільварку і на торг до Самбора або Дрогобича їхати, як трапляєть ся потреба, при тім городити городи й робити в них літом, що треба і т. и.“ Нарешті при с. Ольшанику зазначено, що є там немалий фільварок, де селяне того сила „все роблять“ (с. 303); що село не дуже велике (42 госп.), то обовязок роботи муєв бути значний.

З сих вказівок не можна, звісно, вивести яких небудь загальніших висновків про обовязок роботи в старостві. Можна звернути увагу на те, що в Дорожеві, де роботу селяне викупають грошем, чинш (200 зр. з лану) значно перевищає середню величину чинша в старостві (45 — 100 гр.); з того б можна вивести, що в селах з тим середнім чиншом робота не була викуплена, відбувалось натурою, як відбувалось в Озимині (де, правдоподібно, істнувала й рілнична робота, тільки люстратор не розповів за неї, не вдаючись взагалі в докладне означенне роботи), в Гортеничах, Ольшанику (все села з середнім чиншом). Викуп роботи, уважаючи на величину чиншу, можна припустити ще, окрім Дорожева, в двох селах.¹⁾

Підеусїдки — загородники істнували в 15 селах Самбірщини; число їх з числом таких господарів стоїть в відносинах 2 : 15; часом вони дають лише подимне²⁾ а при тім, певне — робили, хоч за се не говорить ся; подекуди давали чинші, що значно ріжнили ся (3—12 гр.)³⁾; факт значно більшого чиншу (30 гр.) можна об'яснити

¹⁾ Биків, Билипа.

²⁾ Завадка, Кушновичі, Дроздаловичі, Биків, Пруси.

³⁾ Бабина, Завадка, Містківці, Зарайске, Дубрівка, Шептині, Дублини, Дорожів, Ольшаник.

твм, що загородник той викупав роботу; в тим же селі (Бабина) один загородник платив додаткового чиншу за луку 88 гр. В с. Бложеві загородники брали участь в стації, платячи по 2 гр. (тягли платили по 3 гр.).

В однім селі (Прусах) можна б достерегати відріжнення підсусідків і загородників: згадують ся загородники, що не дають нічого, лише всяку послугу відбувають до двору, а окрім того „кметі, що сидять на одних ролях (з тяглими) і дають лише подимного по 2 гр.“ (с. 275); про сей уступ згадувало ся вже вище; в иньших селах уживаєть ся часом назва загородників, часом підсусідків, але ріжниця між ними достерегти не можна.

В с. Бабиній (с. 245) виступають поруч з загородниками, що платять чинші, 3 загородників, новоосілих (nowotheni), „що як побудують ся, будуть давати по 3 гр.“ (як дають иньші загородники).

Категорію коморників представляють собою Цигани в с. Дублянах, „люде неробітні“, „що тільки дають подимне по 2 гр., бо мають лише городи й хатки, а живуть з ремесла й купецтва; послуговують до двору самбірського чим уміють по потребі, часом їдуть, куди їм скажуть“ (с. 273); з них три було ремісники (коваль, кравець і слюсар), а четвертий мав кавалок рілі, й платив з неї осібний чинш (26 гр.).

Категорію слуг представляє служебне село Татари, „що здавна засіло на службі, та потім, як старостам не була їх служба потрібна, увільнили їх від служби й казали їм давати чинш; але каштелян львівський (Гербурт, жупник тогочасний), уважаючи їх службу річю потрібною, знову перевів їх на службу; обовязок їх такий: стережуть всі ліси на рівнинах і в горах і пастевні на полонинах, стережуть промито, їздять своїми кіньми, куди їм скажуть, за всякою жупною потребою, вибирають данину баранами й свинями з урядником, й иньші послуги чинять двору озиминьському й жупі Сільській“ (274). В сім селі було 29 господарів, що платили давнійше 88 гр. з лану, а після переводу на чинш давали громадою лише списного 13½ гр.

Окрім того слуги в невеликім числі (всього 5) трапляють ся ще в двох селах; в однім сї „служки“ окрім служби дають по півпята гроша, в другім служка — стрілець дає лише подимне.

XI.

Перейшовши таким чином поодинокі староства, де що з спостережень зведемо до певних сум, здержуючись одначе на разі від ширших виводів, які можуть бути більш гіпотетичними.

Головними формами оподаткування являють ся: грошевий чинш, данина хлібна (вівсом, пшеницею й хмелем), десятини від худоби й пасіки, стація й робота натурою. Сі складові частини входять одначе в різні комбінації, так що звичайно в кождім старостві можна знайти кілька груп з значними відмінами в комбінованню. Групи сі здебільшого представляють з себе кілька сел, получених близьким територіяльним сусідством; се явище так, мабуть, треба пояснити, що селам новітшым, при осажуванню, надавано схему податків і обовязків сусіднього села давнійшого осаження, тим часом як їх прототипи вироблялись більш менш довгою еволюцією економічних відносин, а також залежали від умов осаження.

Порівнюючи давнійші інвентарі з відомостями люстрації, бачимо, що величина грошевих чиншів і хлібних данин держала ся дуже міцно, часто без усяких перемін, протягом і кількох поколінь. Більш хитким, угнітним елементом була робота, а також стація й десятини. Обязок роботи найбільше здатний був до заведеня різних перемін; прикладом дуже значних збільшень роботи заходом старости може бути староство Теревовльське, де, як бачили ми, за незначне знизженне чиншу робота побільшуєть ся в кілька разів. При тім особливо улекшували всякі такі заходи т. зв. помічні роботи, себ то толоки при косовиці й жнивах, підводи, достарченне дерева і т. н.: такі роботи можна було розширяти дуже непримітно й легко, а знову легко зрозуміти, — такі помічні роботи можна було з часом замінити реґулярною тижневою працею. Навіть там, де робота викувалась грошевим датком (що траплялось одначе не часто), лишали ся часом помічні роботи (напр. Довпотів в Галицькім, Дорожів в Ознівнській волости) і давали можливість нового розширювання обовязку роботи.

Так само дуже улекшало такі побільшування форма неограниченої роботи або помочи: „роблять, що скажуть“, що виступає дуже часто; при такім формулованню роботи вона могла починати ся від „помічних робіт“, і то в невеликих розмірах, і дійти до тієї щоденної роботи, що ми бачимо в деяких селах стар. Галицького й Теревовльського.

На останку — робота могла ще збільшати ся поділом ґрунтів; про се можна найліпше переконатися на прикладі Стрийського староства: тут дворище є одиницею лише для податків, а роботу відбувають вже з чверти. Очевидно, що заміна дворища півдворищем, або півдворища — чвертею разом могла піднести обовязок роботи

у двох. А що взагалі ми бачимо тенденцію роздроблення ґрунтів, то така можливість була дуже розповсюджена.

Таж причина — роздроблення ґрунтів властиво підносила й ті неперемінні звичайно податки грошові й натуральні, хоч величина їх ніби не мінялась. Найліпше то видно було на прикладі староства Рогатинського: цифри грошового чиншу і натуральних датків стоять незмінені, але участки, з яких вони платять ся, зменшили ся у двох — очевидно, в самій річці податки зросли, хоч ті „умовні“, санкціоновані „стариною“ цифри зістали ся ненарушеними.

Коли тут при неперемінних цифрах податок в дійсности підносив ся, то знову можна вказати випадки, де при такій же неперушности цифр він знижувався в дійсности (хоч і далеко не так значно). Так було при заміні натуральних датків „умовною ціною“: тим часом як торгова ціна продукту, вже хоч би наслідком здешевлення монети, більшала, умовна ціна держала ся в неперемінній цифрі і наслідком того з часом значно розминала ся з тор овою (як напр. бачили ми в деяких селах ст. Галицького, де умовна ціна бувала в півтора раза менша від торгової — с. Большів).

Подібне бувало і з стацією. Сам по собі був се елемент дуже пластичний, але в XVI в. представляла вже ослаблену ремініценцію, в багатьох місцях вона перейшла на давання певної грошевої суми (вартости ялівки, або вола), і лише рідко де, в поодиноких селах (як Королівське Поле в Галицькім) заховала ся в початковій формі — достарчення для приїзду старости або підстарости ріжного продукту. Заміненна на певну, безперемінну суму грошову, вона наслідком побільшення сільської людност имала припадати все меншою частею на кожде господарство; але при тім така участь мало зміняла ся в відносінах до великості ґрунту, бо ґрунт, зайнятий певною громадою, при збільшенню господарств зіставав часто без переміни.

Помір ґрунтів взагалі був фактором з дуже значним впливом на величину оподаткування. Обтинаючи давній участок і зводячи його до величини лана, та осажуючи на тих злишках якого загородника або й тяглою за осібним чиншом, адміністрація, не порушуючи цифр податку, в дійсности підносила його. Придаючи до виміреного лану чи до якої його частини кавалок ґрунту — примірок (очевидно — з давніших громадських ґрунтів), вона брала за то осібний чинш, і т. и.

Певним перемином підлягала також десятина. Ми бачили, що речинці збору поволовщини роблено частійшими (Снятинщина), далі — десятина свиняча, що була властиво податком за право пасти

в королівських лісах, „як жер зродить“, ставала регулярною і щорічною; правдоподібно, бувало теж і з овечою; ще дальшим кроком — було поберання кабана або вола, або його грошевої вартости, з усякого господарства без ріжницї, хоч би яке з них не мало зо всім свиней (ст. Галицьке і Стрийське).

Переми́нвшис̄ь раз з правдивої десятини на регулярний податок грошевий, ота данина з роздробленем господарств могла побільшатис̄ь, переносячис̄ь з дворища на господарство, як то ми бачили в Стрийщині. Дотепні урядники находили й иньші дороги до побільшення оподатковання; не кажучи вже такі цілковиті надужиття, як приміром, бачимо в Самбірщині --- в Дроздаловичах, де платять за спустіле дворище вже й по осадженню його, на громаду уростали податки за користанне лісів, рік, і т. и. (нпр. в Острові ст. Галицького за ловленне риби в Дністрових озерцях, Купновичах ст. Самбірського — за право брати дерево з діброви і т. и.)

Але все таки при всім тим робота була таким елементом, що найбільш легко підлягала всякого рода розширенням і побільшенням, а що практиковала ся заміна її грошовим чиншом, то з того ясно, яка широка дорога до побільшеня оподатковання розлягала ся сюдою для старостинської адміністрації. Адміністрація ж скарбова, хоч устами ревізорів висловляє жадання, аби урядники поводили ся гуманно при виберанню податків (нпр. с. 295: „пан львівський більш ласкавостію приводить людей собі до послухности, ніж иньші великими карами“), але з своїм принципом „аби прибувало, а не убувало“ в доходах скарбових, непримітно оправдувала змагання місцевої адміністрація коло побільшеня податків, а нотуючи пильно всякі доходи з старостинських „новин“, тим самим в певній мірі надавала їм свою санкцію.

Початкові елементи, з яких складалос̄ь оподатковання селянське, в своїй чистій формі заховували ся в східних старостах. В західних стрічаємо більш тенденцію переводу натуралій на грошевий податок; вже в Галицькім хлібна данина оплачуєть ся грошима, в Дрогобиччині й Самбірщині ми її зовсім не знаходимо; особливо в Самбірщині — бачимо грошевий податок за всі данини. Але сей податок не мав вже такої, щоб так сказати, історичної санкції, що робила неподатливими до дальших перемін старі чинші і хлібну данину.

Перевід на гроші одначе не вводив однакової величини оподатковання, ріжниця оподатковання істновала в західніх старостах, як і в східніх. В Самбірщині, де всі датки звичайно було переложено на гроші, чинші одних сел, навіть виключивши деякі скрайні,

в двоє менше інших. Пробу якоїсь інвеляції можна зауважати хіба в ст. Теревовльськiм, але взагалі ми їй не достерегаєм, і та превелика різниця в податках зіставала ся в повній силі; пригадаємо собі ті числа, з вище наведеного:

	податки :	рахуючи роботу:
Святинщина (з дворища)	гр. 40 ¹ / ₂ —72—144—159	100 ¹ / ₂ —102—174
Галицьке ст. (з найбільшого з півлану)	92—190—103—128	150—240
Теревовль. (величина ґрунтів не означена)	44 ¹ / ₆ —62 ¹ / ₂	119 ¹ / ₂ —152 ¹ / ₂
Рогатинське (з чверти!)	41 ¹ / ₆ —79 ¹ / ₂ —116 ¹ / ₂	101 ¹ / ₆ —
Стрийське (з дворища)	62—280	—365—
Дрогобицьке (з дворища)	36—120	—152—
Самбірське (з дворища)	45—100	—212—

Як видно з цієї таблички, тільки Галицьке староство має більш менш однорodne оподаткування; в інших різниця надзвичайна. Також різниця велика й поміж поодинокими староствами. Правда, ми не можемо тих цифр порівняти зовсім докладно, бо часто не маєм означення розміру ґрунтів, часто не можемо вислідити, в якій мірі різниця в податках урівноважувалась різницею в роботі, але при всьм тим, відкидаючи всі ті непевности, може зафактувати превелику різницю. Її можна об'яснити обставинами місцевости, більшими чи меншими вигодами економічними, а крім того, як згадано — початковими умовами осадки й дальшими відмінами, які переходила кожда група, а часом — і поодинокое село осібно.

Ми могли б сподіватись якоїсь однорodности приваїмні в грошевім чиншу, але й він незвичайно відміняеть ся, то представляючи собою головну, що до величини, складову частину оподаткування (як в Святинщині або Стрийщині), то спадаючи до величини серед інших складових частин незначної, я сказав би — символічної, як в деяких селах староства Галицького.

Більше єдности, якоїсь консеквенції можна помітити в розкладі обовязку роботи, і се певно для того, що власне се був елемент найбільш пластичний, що найбільше міг улягати впливу економічних і суспільних обставин. Взагалі можна сказати, що де докладно означено розмір роботи (значить подано число днів, а не невправе означення — „робити коли і що скажуть), панує тенденна тижнева робота (що часом заміняеть ся роботою що дня, але не цілий день), часом з додатком ще „помічних“ робіт; рідше виступає робота дводенна (Рогатинщина, подекуди і в Галицькiм старостві — ямниця); дводенну роботу знаходимо й у полуднево-східній окраїні — в Святинщині, але тут виступає ще й менша норма — самі лише помічні роботи.

Але при істнованню такої загальнійшої норми, вона могла значно відмінюватись, прикладаючись до різних одиниць оподаткування. Так в Галицькій старостві ся треденна робота відбуваєть ся з півдворища, в Колпичу дрогобицькім — з дворища; в Снятинщині дводенна робота відбувала ся з дворища, в Галицькій старостві — з півдворища, в Рогатинщині з чверти. Що ми не скрізь знаємо розмір ґрунтів, тож і не можемо докладно порівняти число днів, тут тільки можемо приближно їх представити; отже в Снятинщині маємо з дворища від $\frac{1}{4}$ (помічні роботи) до 2 днів, в Теробовльщині (припускаючи, що маємо справу з дворищами, що правдоподібно) — 3, в Галицькім — 4—6, в Стрийськім — 4 (по дню з чверти), в Рогатинщині — 8; в Дрогобицькім — лише одно с. Колпич — 3 (але можна думати, що взагалі була норма більша) Отже опять різнородність! Не забудьмо, що наші відомости про роботу бідні досить, і не стараймось поки що загальнійші норми з того виводити. Пригадаю також, як казав вище, що обовязки необмеженої роботи можна прирівнювати що до вартости до означеного днями розміру роботи сел тих же ґруп.

Що до звязку оподаткування з розміром ґрунтів, то взагалі такий звязок заховуєть ся в границях певної ґрупи, дальше ті аналогії протягати — себто зводити ріжницї в оподаткованню до ріжниц в розмірі ґрунтів — досить небезпечно, а в Галицькім старостві оподаткованне подекуди не показує зовсім ніякої залежности від того розміру, як то я вже зауважив.

На остаток треба ще сказати кілька слів про загородників і слуг. Обовязки загородників — підсусїдків взагалі также одмінюють ся значно, але властиво зводять ся або до обовязку роботи своєю особою, пішо, що знову має ріжний розмір, аж до треденної, або до невеликого, кількогрошового чиншу; обидва типи обовязків стрічають ся в тих самих староствах, часом навіть в тих самих самих ґрупах, і тут якоїсь одностайности годї дослідити. Натомісь обовязки слуг скрізь більш менш однакові — їздити разом з староствою або підстаростою й виконувати їх поручення в різних справах — поліційних і скарбових; з дебільшого вони не платили нічого, звісно — окрім для всіх обовязкових датків — подимного і десятини, бо то давали всі верстви сільської людности.¹⁾

¹⁾ Пор. с. 10, 21, 118 — десятина, с. 16, 21 — подимне.

XII.

Я застановив ся ширше коло справи оподаткування селянського, бо для нього переважно давали матеріял люстрації. Лише коротко можемо відповісти на далеко цікавіше питання — про добробут селянський. Сцею справою люстрації не займають ся, то ж для неї можна навести хіба кілька посередних вказівок і спорадичних уваг, що приходять по декуди.

Передо всім звернемо увагу на відомости про десятини. В деяких староствах подано число волів, овець, свиней і пчіл, що приходять як десятини, й се дає нам можливість вивести, як великий інвентар припадав на господарство.

Так в Снятинщині в селах старостинської держави на 300 господарств тяглих¹⁾ і 36 вільних і загородників припадає 30 волів добірних і 10 яловиць то що, що рахувалось в пів ціни (рахуймо отже 317), 103 кабана і 196 гр. — де не ставало двадцятки, по 1 гр. від свині (рахуймо отже 123), 129 пнів пчіл і 86 гр. очкового, по грошу від пня, де не ставало десятка (отже 138); памятаючи що від і пень брались десяті, а кабан двадцятий, а припускаючи, що на чотирох свободних або загородників можна класти стільки ж худоби, що й на тягле господарство, будем мати, що пересічно тягле господарство мало 10 волів, трохи більш як сім свиней (7, 3) і півпята пня пчіл. В селах приватного володіння про двадцятину свинячу нема докладних відомостей, але на 202 тяглих і 3 підсусідків припадає 205 волів, 80 пнів пчіл і 473 гр. очкового, так що маємо 10 волів і шість (63) пнів пчіл. З староства Галицького візьмемо лише села старостинської держави (бо в селах приватного володіння цифри поволовщини так відповідають числу тяглих, що се піддає думку про реґулярне давання по одному волу з господарства): на 112 тяглих господарств і 56 вільних, загородників і слуг²⁾ припадає 140 волів і 21 яловиця, 70 пнів і 141 гр. очкового, значить на господарство припадає 12 волів і 6 пнів пчіл. На останку — в Теребовльщині в селах старостинської держави (приватного володіння не беремо, з тої ж причини, що й у Галицькім) на 146 тяглих і 47 інших господарств припадає 130 волів, 44 овець і 5 ягнят, 93 пня і 38 гр. очкового, значить на господарство припаде трохи більш як 8 волів (8, 3), півшести вівці і трохи більш 6 пнів. Достаток не великий!

¹⁾ Не рахуючи овчарів.

²⁾ Не рахуючи сел Боролівського Поля й Викторова, бо тут ще не давали поволовщини.

Тим часом можна вивести, що в східних повітах селянству вело ся ліпше ніж в західних і північних. Я зауважив вже при огляді розкладу ґрунтів, що в повітах західних і північних ґрунти здрібнілі вже так, аж ставали за малі для господарства, і розмножені родини ріжними способами собі радили; се відбило ся й у цілловитім майже браку новооселої людности в тих селах (хоч се не виключало осаження нових осад — на ново розроблених ґрунтах). Я занотував також, що в Стрийщині сама адміністрація старостинська признавала оподаткованне селян за надто тяжким. Далі, звернув я увагу више, що в Рогатинщині подибуємо часте тіканне селян, що приводило адміністрацію навіть до таких крайних кроків, як каранне на смерть за пробу втікати. Характерні також подибуємо замітки в інвентарах сього староства з р. 1539 і 1544; так в першім (f. 33) про с. Залипе занотовано: з чотирох селян (тяглих) того села нічого не взято (пшениці, чинш взято звичайний) задля їх бідности, бо вони ледви хліб мають; замість того колеса робили до возів“. Про с. Бабинці (f. 35): „з двох нічого не взято, бо ледви чинш заплатили; а третій, заплативши чинш, пішов в прошаки (profectus est mendicando). Про с. Черняче (f. 35 v.): „з чотирох селян нічого не взяли для їх недостатку; двох, заплативши чинш, втікли“; з подібних причин мабуть і в иньших селах (Руда, Корлежичи, Янчин) з декотрих нічого не взято. Аналогічні замітки знаходимо і в другім інвентарі: в с. Черчім (f. 126) „з трох нічого не взято для їх нужди“, подібне в Залипю й Корлежичах.

Цікавим фактом що до добробуту селянським є відносини між числом тяглих, що мали інвентар господарський, і пішаками — потужниками, загородниками, коморниками. Треба зауважити однакож, що самі по собі є відносини не можуть бути ще основою для яких небудь категоричних висновків, бо подекуди є верстви могли крити ся в устрою дворичного господарства і на яв не виступати. Але у всякім разі факт цікавий, тож пригляньмо ся до цифр.

В Снятинщині знаходимо на яких 500 тяглих господарств 24 загородників-підсеїдків; в Теревольськім на 272 тяглих загородників 4; в Галицькім на яких 300 (307) тяглих є 80 загородників; в Рогатинщині на яких 200 (198) тяглих загородників 11; в Стрийщині на 373 тяглих є 22 загородники; в Дрогобичині на 295 тяглих 17 загородників, в Самбірщині на 720 тяглих 92 загородників.

Отже виключивши Галицьке ст., де загородники становлять майже четверту частину числа тяглих, по иньших староствах маємо їх

мало. Для староств з більшими ґрунтами — як Снятинщина і Тербовльщина, або з задержаним дворищним устроєм, як Стрийщина, — можна се об'яснити, як згадано, тим що загородники входили в склад дворищних господарств. Малого ж числа в інших староствах в порівнянню з Галицьким я поки що не беру ся толкувати.

На сїм кінчу тим часом свої уваги, сподїваючись незабаром ще сього предмету вернутись.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Нововидані пам'ятки давнього письменства руського

(„Слово о погибели Руския земли“, „Послание митроп. Клима“, Слова — „в субботу сыропустную“ і „в недѣлю всѣх святых“, „Слово на перенесеніе мощей Бориса и Глѣба“, „Слово в великую субботу“ Кирила Туровського).

I.

Сумне становище відомостей про давню освіту, давнє письменство наше добре відомо. Пам'ятники єго переховались виключно майже в краях північних, спорадично і досить припадково. А вже в часі давнім, в якім XII—XIII в., иньшими дорогами пішла культурно-громадська робота в Русі, иньшими в її північних колоніях і аннексах; отже і в письменстві виробляв ся иньший стиль, иньший смак, иньші інтереси. З письменства південного тільки те могло мати популярність, росповсюдження, а тим самим можливість заховання, що впадало до смаку тієї нової громади; отже найхарактеристичніші твори південні могли поневіряти ся й пронадати, не маючи спочуття, або заховуватись тільки якимсь припадком. Через такий спорадичний, припадковий характер наших джерел, докладної відомости про стан освіти й письменства в давній Русі ми тепер не можемо мати. Наприклад, з готового матеріялу літературного можна було-б виводити, що з середини XII в. літературна робота в Києві, та й взагалі на Русі, упадає, бо більшість творів нам відомих припадає на XI і початок XII в. Але чи було так дійсно — зовсім того не знаємо: деякі могли пропасти, до того ми багато маємо творів анонімних, яких не знаємо ані авторів, ані місць, ані навіть часу написання. Тим і можливі були так одмінні, або й супротивні погляди на давній стан освіти й письменства, то дуже оптимистичні, то занадто пессимистичні¹⁾.

¹⁾ Див. Очерк історії Київської землі с. 146—9; порівняй і предмову д. Никольського с. 1.

Становище дуже сумне, але не зовсім безнадійне. Публікації останніх часів показують виразно, що архиви й бібліотеки, свої й чужі, ще не використані, що при пильнійших розслідах знайдесть ся ще багато важного з тих давних часів, а детальні студії не одну літературну пам'ятку *vagabundam atque ignotam* припасують до певного місця й часу, ба навіть автора.

Так і в останні два роки зайвилось кілька публікацій, що або подають цілком нові, доти незнані пам'ятки, або новими варіантами, студіями археографічними виясняють знане й раніше, але не відоме докладно. Про їх я й хочу дати тут коротке справозданне, переважно з становища історичного, як пам'яток нашої давньої освіти й життя культурно-громадського.

II.

Я почну з пам'ятки, виданої пред двома роками, пам'ятки, яка не відомо, чи належить до властивого руського письменства, але в усякім разі цікава й для нас — се **Слово ѿ погибели роуѣкыа зѣни ѿ** (читають „по“ и „от“) **смерти великѣ княза ярослава**, видане в серії „Пам'ятників древней письменности“ (видавництво петербурського товариства „Любителей древней письменности“) Х. Лопаревим¹⁾. Редактор, що спорядив передмову і коментарій до цієї пам'ятки, вважає її фрагментом, вступом до поеми, „велеліпної поеми XIII в., що оплакувала погибель Руси, з прославленням напереді її краси й слави“ (с. 9). Вона заховала ся в збірнику XV в., де займає три сторінки (видані фототипично при тексті), і за сїм фрагментом, одною стрічкою, йде життє кн. Олександра Невського²⁾. Редак-

1) Пам'ятники древней письменности, LXXXIV: Слово о погибели Руския земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка, сообщеніе Хрусанова Лопарева, 1892, ст. 27.

2) Фрагмент так невеликий, а виданя петербурського товариства так мало розповсюджені, що вважаю корисним тут его цілком подати:

**О свѣтло свѣтлаа и оукрасно оукрашена земля рѣскаа!
и многыи красотаи оудивлена еси: озера многыи оудивлена
еси, рѣккыи и кладязькыи мѣсточѣтныи, горами кроуѣгыи,
холми высокыи, доубравоми чѣтныи, польми дивныи, звѣркыи
разычныи, птицаи величныи, городаи великыи, селаи див-
ныи, винограды шбителныи, домаи црѣквыныи, и князькыи
грозныи, воюры чѣтныи, вельможаи многыи! всего еси исполъ-
нена земля роуѣскаа, о прававѣрныа вѣра хрѣтїаньскаа!**

**Щселѣ до оуѣгоръ и до лажовъ, до чахокъ, ѿ чахѣ до
ятвѣзи, и ѿ ятвѣзи до литвы, до немецъ, ѿ нѣмецъ до ко-**

тор уважає, що написе фрагмента належить разом до обох памяток — поеми й житія, з чого виходить, що в титулі згадуєть ся про смерть Ярослава, а в кінці фрагмента виступає він як „нинішній“, — і доводить, що поема та написана з поводу знаходу татарського, за житя кн. Ярослава Всеволодовича, значить коло р. 1238. Знайдений фрагмент має своїм змістом справді величане Русі: спочатку хвалить автор її красу й багатство, далі описує її просторонь і народи, підвладні за давніщих часів (з Мономаха і до Всеволода), страх, який наводила Русь на сусідів за часи Мономаха, і по сему йде згадка за якусь „болѣзнь крестіаном“, від Ярослава й до „сучасного Ярослава“ й брата его Юрія. Д. Лопарев відносить ту „болѣзнь“ до татарського знаходу, і се так має бути, хоч ціла та фраза досить неясна (може урвана); слово „нинішній“ не має тут такої ваги, яку надає редактор: „нинішнім“ Ярослав названий для відміни від „великого Ярослава“ (сина св. Володимира), але важнійше, що брат Ярослава Юрій зветь ся князем володимерським: ніби Ярослав, его заступник на столі, не був ще кн. володимерським; з того можна вивести, що писано то не о Володимері, а десь в волости Ярослава, до его вступлення на володимерський стіл. В той час Ярославу належали: Переяславська волость (в землі Суздальській), Київ і Новгород (в Новгороді властиво сидів его старший син Олександр); в сіх трох землях

рѣкы, ѿ корѣкы до оустыяга, гдѣ тамо вѣхоу томици поганни и за дышючимъ моремъ, ѿ мора до болгарь, ѿ болгарь до боуртасъ, ѿ боуртасъ до чермисъ, ѿ чермисъ до морѣдви, то все покерено было вѣгомъ крѣтианьскомъ языкоу поганьскыи страны великомъ кнѣзю всеволодѣ, оцѣю его юрѣю кнѣзю кыевскомоу, дѣдѣ его володимерѣ и мана[ма]хѣ, которымъ то половоци дѣти свои ношахѣ в колыбѣкы, а литва из колота на свѣтъ не выныкывахѣ, а оугры твердахѣ каменныи города желѣзныии ворота, абы на нихъ великыи володимерѣ тамо не вьскѣхалъ. а нѣмци рабѣвахуся, далече боудоуче за синимъ моремъ; боуртасы, черемиси, вада и морѣдва бортьничахоу чакнѣзѣ великѣ володимерѣ, и жюрѣ маногилѣ цѣригорѣдскыи шпасѣ имѣти, поне и великыи дары посылаша к нему, абы под нимъ великыи кнѣзь володимерѣ цѣрѣ города не вьзѣ.

Я в ты дѣни болѣзнь крѣтианѣ ѿ великѣ Ярослава и до володимерѣ, и до нынашнѣ Ярослава, и до брата ѣ юрѣи кнѣза володимерьскѣ.

То ймици д. Лопарев навязує до Тойми (в басейні Двини північної) грамоти Святослава 1137 р. або до р. Ємци (теж в басейні Двини); Вьда замісь Водъ (мешканців в краю на північ від Ільменя); жюр — замісь кюр.

могло быть написано Слово, одначе автор его був безперечно з Суздальщини: для его заступниками Мономаха були Юрий і Всеволод, кн. суздальсько-володимирські, і его, очевидно, цікавлять північно-східні землі (в реєстрі народів підвладних). Самий стиль не подібний ні до київського ані новгородського і наближаєть ся до північних переробок Слова о полку Ігореві XIV в.; такий напр. епітет, як „князі грізні“, зріс на ґрунті громадсько-політичних відносин північно-східних, і на Русі не міг мати місця. Отже Слово могло бути написано або в Переяславщині (північній), або яким книжником з Ярославового двору, з Переяславщини, в Новгороді або Києві (пригадаймо собі, що з часів Ярослава, з 1-ої четв. XIII в. маємо вже з Переяславщини пам'ятку місцевого письменства, літописний кодекс — т. зв. літописець Переяслава Суздальського, вид. Оболенський).

З погляду артистичного „Слово“ не заслугує великої хвали. Є то досить риторичне й холодне наслідування „Слова о полку Ігоревім“, що нагадує більше, як кажу, „Задонщину“, аніж артистичний рельєфний, лаконізм Слова о п. І. Для нас Слово XIII в. цікаве перш за все ото власне, як найдавніше наслідування Слова XII в., що може служити ще одним доказом автентичности сього останнього, а также доводом, що було воно відомо в ті часи й мало вплив на письменників (хоч може тільки в Русі, як що Слово XIII в. було написано в Києві). Що автор его наслідував Слово о п. Іг., се доволі ясно дає себе знати. Цілий зміст того фрагмента пригадує похвали Слова о п. Іг. князям і їх славі, реєстр народів підвладних нагадує народи, побиті Ростиславичами, а згадана фраза про „нинішного Ярослава“ є наслідування „нинішному Ігорю“ Слова XII в., з якого, здаєть ся, й саме імя Слова XIII в. узято. Окрім того редактор наводить де які паралелі, досить ясні, з епічних уступів літописі, аналогічних з Словом о п. Іг. — про похід на Половців 1111 р. і згадку про Романа (під р. 1251): вираз „до угор, и до ляхов, до чахов“ і т. и. нагадує славу, що пішла „къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ“, а Володимир, яким „Половци дѣти своя ношаху (добра поправка: страшаху) в колыбѣли“, нагадує Романа „имже Половци дѣти страшаху“¹⁾.

Цікаве ще „Слово“, як причинок до історії Мономахової легенди. В своїм часі я доводив, що Мономах не був таким популярним князем в першій половині своєї діяльности й привабив громаду вже своїми половецькими походами з початку XII в.; я доводив, що се була взагалі найпевніща дорога до популярности в громаді — боротьба „з поганими“, і вона ото головним чином і дала Мономаху і київський стіл, і високо підняла его над княжою братією, передавши его образ далеким потомкам.

¹⁾ Ипат. с. 196, 540.

Фрагменти епічні в літописі показують, як в протязі XII в. зростала ся легенда: оповідаючи про Мстислава Мономаховича пізнішими часами, автор пригадує „піт Володимера Мономаха Великого“ в боротьбі з Половцями, а в устуні про Романа галицького Мономах змальований вже чисто епічними фарбами¹⁾ (цікаво з сїм порівняти Слово о п. Іг., що для Мономаха дає тільки досить іронічну згадку про его боротьбу з Ольгом — „по вся утра уши закладаше“²⁾), сидючи в Чернигові — на загарбаному столі). Слово о погібелі показує³⁾, що тоді вже Мономахову легенду почали плекати на ґрунті суздальським — ґрунт до того був здатний, бо Мономах був осадчим нової княжої столиці — Володимера і батьком династії місцевої. Книжники північні, під впливом, мабуть, княжих сфер, обробили сю легенду в монархічним напрямку, і вона нарешті — в XVI в. здобула урядову санкцію, від князів московських і (ніби то) патріархату царгородського, була написана на царським місті в катедрі московській і перейшла в обряд коронаційний. В сій урядовій редакції, що формувалась протязом цілого XVI в., в остаточній її версії, Володимер, з поводу що Греки перестали ему дань давати, воює Грецьку імперію, і імператор Костянтин Мономах († 1053), щоб заспокоїти его, прислав імператорські регалії, звиваючи его царем; Мономах і був ними вінчаний, як царь, а вмараючи, передав їх сину Георгію (батькови династії московської), кажучи затаїти їх в своїм роді, доки Біг видвигне царя й самодержця в царстві великоросійським. Таким чином легенда Мономахова нарешті стала підвалиною царської власті московської. Анахроністичні помилки в легенді показують, як то я доводив на иньчому місці⁴⁾, що вона в основі своїй зложена була десь

1) Ипат. с. 217—8, 480.

2) Слово VI. 6 в вид. Огоновського.

3) Як не припустити, що автор позичив і тут легенду київську.

4) Очеркъ ист. Кіевской земли с. 126, тут подано й важнішу літературу легенди. Див. також Дяконова Власть московскихъ государей с. 72—77 і особливо Ретеля *Analecta byzantino-russica* (Petropli, 1891) і Жданова „Повѣсти о Вавилонѣ и „Сказаніе о князѣхъ Владимірекихъ“ гл. III і далі (Журналъ Минист. нар. просв. 1891, X і XI). У Ретеля подано нове виданне грамоти патріаршої 1561 р. що санкціонувала царський титул московський, і спеціальну розвідку про сю справу (р. LI—XCVIII); палеографічні студії привели автора до виводу, що грамота ся є фальсифікатом, бо споряжена не собором (як означено в ній і як хотів Іван IV), а самим патріархом, і що в тій грамоті стояло, що регалії послали імп. Василій і Костянтин Володимеру (себ то Свѣятому), а се вишкребано і з помилками (очевидно — в Москві) натомість написано Костянтина Мономаха — щоб привести до згоди з урядового традицією (р. LI—LVIII). Д. Ретель уважає ту відомість про царський титул Володимера Свѣ. (як і перед ним доводили деякі) за фактичну і на доказ здаєть ся на клейноди на монетах Володимера, на згадку в т. зв. мемуарі іотського топарха про якогось *basileus* і на титул Анни — цариці в джерелах руських. За самою-ж т. зв. Мономахо-

у всякім разі не раніш XIII в. Слово о погібелі є найдавнішою її редакцією: тут ще нема властиве тих регалій, тільки імператор царьгородський Мануїл (1143—1180 — теж значить анахронізм¹⁾) посилає „великі дари, аби Володимир у нього Царьгорода не відібрав“. Виходною точкою для сеї легенди була війна Мономаха з імп. Олексієм Комнином за свого свояка, претендента грецького Льва Діогеновича, війна не дуже вдатна, бо Лев пробував здобути Болгарію, его вбито, Мономах хотів заховати міста дунайські, але се не вдалось, і здобутків певних ніяких Русь з того не мала²⁾. Легенда XIII в. побільшує сю участь Мономаха в справах грецьких, і разом з тим в его особі хоче змалювати тахіміт політичної слави і власти держави Руської: вона вимінює народи, що в XIII в. стали загрожувати князівствам: Литву, що з початком XIII в. стала набігати раз по раз на Новгородські землі й Смоленщину, Угрів, що претендовали на Галичину, Німців — орден Ливонський, що став натискати на Полоцьку і Пековську землі³⁾, Мордву, з якою йшла боротьба на східних границях, і всіх їх представляє під впливом, в страху від Мономаха; се все, певне, побільшено, і цікаво з погляду історично-літературного більше. З старої легенди виступають Половці, перелякани Мономахом, але цікаво, що нема сліду тієї версії, що знаходимо вперше у Герберштейна, а потім і в иньчих письменників XVI—XVII в. (але все чи не з того-ж Герберштейна) — про похід Мономаха на Кафу, звітки — по тій версії — мали вийти регалії московські⁴⁾.

На решті занотую, що в передмові д. Лопарев подає витяг з тогож збірника, де заховало ся Слово XIII в., з сказанія про Бориса і Гліба, про синів Володимира Сьв. з деякими варіантами (так між синами стоїть Болеслав, а в Тмутаракані замість Мстислава сидить Сьвятослав — с. 5).

вою шапкою признає характер східний, татарський, на основі доводів з археології й історії штуки. Д. Жданов застановляє ся над літературними відносинами обопільними ріжних редакцій легенди і за найбільш давню признає „Сказаніє о князяхъ Владимірскихъ“ з поч. XVI в. Джерелом же їх уважає легенду народню з Володимирового цикла, що мала своєю основою похід на Корсунь і потім ріжним чином мінялась і припасовувалась то до Володимира Сьв., то до Мономаха.

¹⁾ Уваги, чому Мануїл міг тут завитись див. у д. Лопарева, в передмові с. 13—15, де він доводить популярність Мануїла в народних переказах.

²⁾ До сього факту припасовує легенду вже Татищев, а потім Соловєв, тільки даремно признавали за него фактичне значіння. Иньчі, як Регель і Жданов (XI 337) натомість признають поводом до того припасовання похід Володимира Ярославича на Візантію, що мав бути помилкою перенесений на Мономаха.

³⁾ Д. Лопарев думає, що автор тут розуміє Шведів.

⁴⁾ Про сю версію ширше у Жданова, ор. с. гл. V (XI, 325).

III.

Більш історичного значіння має друга, вже цілком київська памятка, якій так пощастило, що одночасно в двох рукописів двічі була видана і здобула спеціальну студію — Послание митроп. Клима, або як зветь ся воно в рукописах — „Посланіє, написано Климентом (вар.: Климом), митрополитом руским, Фомѣ презвитеру (смоленскому), истолковано Афонасієм (Адамаемъ) мнихом“. Єго видав д. Лопарев з рукопису кінця XV в. Товариства любителів давнього письменства в Памятниках, вип. ХС¹⁾ і д. Никольський з рукопису Кирилівського монастира, также з XV в., додавши спеціальну розправу і кілька иньчих памяток до тієїж справи²⁾, в третій рукописі знайшов ся тільки початок послання, подібний до Кирилівського (у Лопарева стор. 13). Списки походять з одного архетипа — дуже недокладного, як побачим.

Митрополит Клима є особа видатна і добре знана в нашій історіографії, бо з ним вяжить ся справа про автономичні змагання в нашій церкві; два тільки рази мали-сьмо в часи до-татарські митрополитів-русинів, ставлених в Київі, Іларіона в XI в., Клима в XII в. Про поставлення Іларіона літопись подає нам суху згадку, справа з Климом стоїть щасливіще, бо маємо кілька відомостей дрібніщих про єго поставленнє й боротьбу, яку прийшло ся єму підняти. Знаємо, що ініціатором поставлення був київський князь Ізяслав, що єго піддержали єпископи єго земель і союзної Черниговщини, але найшли ся між иньчими єпископами тому протівні, що не uznавали Клима за правовитого митрополита, і що брат Ізяслава — кн. смоленський Ростислав, мабуть під впливом свого єпископа — грека Мануїла, протівного Климу, виступав проти нього, аж доки не пізнав єго близше, перейшовши до Київa; що иньчі князі, ворожі Ізяславу, также були протівні Климу, для того становище єго було хистке; держав ся Ізяславом і разом з ним мусив з Київa уступатись³⁾. Для характеристики самої особи Клима досі головним джерелом зоставалась звістка Київської літописи: „постави Ізяславъ митрополитомъ Клима Смолятича, выведъ изъ Заруба, бѣ бо черноризецъ скимникъ, и бысть книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской

¹⁾ Памятники Древней Письменности, СХ, Посланіє митрополита Климента къ смоленскому презвитеру Фомѣ, неизданный памятникъ литературы XII вѣка, сообщеніє Хрусанѣа Лопарева, 1892, ст. 35.

²⁾ О литературныхъ трудахъ митрополита Клима Смолятича, писателя XII в., Спб., 1892, ст. VII + 23 + фототип. таблица.

³⁾ Про ту справу дивись Очеркъ ист. Київ. З. с. 359–364, де подано й літературу; застановляють ся над нею й обидва видавці Послания, Лопарев (с. 1 і далі) і Никольський (с. II і далі).

земли не башеть“, до чого пізніший звод додає: „и много писаніа написавъ, предаде“¹⁾. Ми мусили досї на слово вірити літописі що до учености і письменництва Клима, бо думка, що два казанія — „Слово о любви Климово“ і „Слово в субботу сыропустную“ належать Клименту²⁾, воставало ся гипотезою недоведеною. Тепер тільки маємо перший утвор певний сего найосвіченногo чоловіка в тогочасній Русі.

Послання Клима є відповідь, як значить ся в ньому, священнику смоленському Хомі на его „писаніе“, де Хома пострікав Клима славолюбством³⁾. Клим виправдуєть ся з тих закидів, каже, що ему не можна

¹⁾ Ипат. с. 241, Никон. I с. 172 (вид. 1862).

²⁾ Срезневскій Древніе памятники рус. письма и языка, вид. 1882 р., ст. 62, порівн. поправку у Никольського ор. с. ст. 211—2.

³⁾ Подаємо початок Послання, як найбільш цікаву частину, з видання Никольського, додаючи варіанти з вид. Лопарева, яке подає часто поправніші звороти:

Почѣ писаніе твоєа любви, и^ж аще и медлено (вар.: медлено) бѣ, почюднѣса, и в чинѣ вѣспомяновеніа приникъ сѣлѡ, дивнѣса бѣгоразмѣю твоємѣ, возлюбленый ми ш гдѣ братѣ Ѡмо: имать писаніе твоє наказаніе с любовью к нашемѣ тщеславію. И такѣ (вар.: тако) с радостію прочѣ прѣ многыми послѣхи, и прѣ кнѣземѣ изаславѣ товою преславное (вар.: присланое) къ мнѣ писаніе, и винѣ ми исповѣдавѣ, его^ж рѣ пишеши, ты^ж любимиче не тажько мни мною восписаною ти хартиєю. Рѣши ми: славншй, пиша, философъ сѣ творѣ. Я первѣе сѣ сѣ вѣлчашеши: еѣа к тобѣ что писѣх, нѣ ни писѣх, ни писати имах. Я рѣши ми: философю пишеши, а то вѣлми криво пишеши. Я да вставлѣ а³ почитаемаа писаніа а³ писѣх Ѡ омира, и Ѡ аристотѣла (вар.: аристотѣла), и Ѡ платона, и^ж ко єлиньскы^х нырѣхъ славнѣ вѣкша, аще и писѣх, но не к тебѣ но^{ко} кнѣзю, и к томѣ^ж нескоро. Я еже сожалих (вар.: сѣжалалѣ еси), вже тѣ есмѣ вмѣнилѣ, а бѣхъ свѣдѣтѣ іако не искѣшаа ш твоего бѣгоуміа, но іако просто писавѣ, да аще того не моглѣ еси размѣкти, то всеѣ приводиши на ма оучителей (вар.: оучитѣла) своего григора. Рѣши бо: оу григора вѣсѣдсѣвѣ есмѣ ш сїсеніи дшѣвнѣмѣ; а еда коли порекох, ли оукорнѣх григора, но еше исповѣдаю, іако не токмо праведенѣ, но и прѣвнѣ, нѣ аще дерзо рѣши — стѣхъ естѣ, но обаче того аще не оучилѣ тѣ, то не вѣдѣтѣ, Ѡкѣдѣ хоцеши порѣчившѣа тѣбѣ дшѣа рѣковидити: григору бо и тѣбѣ того не вѣдати. Но чюдо рѣши мнѣ: славншй, да скажю ти свѣцихъ славы хотѣших, иже приагаю^ю домѣ к домѣ, и села к сѣломѣ, изгон же и сѣвры, и вѣрти, и пожни, лада же и старинны, ш ни^х же шкѣаннны Климѣ сѣлѡ свободѣ, нѣ за домы, и села, и вѣрти, и пожни, сѣврѣ же

дорікати, ніби він хвалить ся своїми писаннями й удає з себе філософа; головний его аргумент — що его метод алегоричного об'яснювання сьв. Письма не має в собі нічого злого, що він потрібний, і без его багато де чого буде цілком незрозумілим, без змісту; що алегоричного розуміння вимагав від учеників своїх сам Христос, і тогож методу держали ся сьв. отці (Послание, стрічка 87, 238, 474, 499, 513 в вид. Никольського), що користає він з его зовсім не для своєї слави, а без всякого особистого поводу, і що тут нема жадної філософії (стр. 23, 474). Але ся оборона не зведена до виразних точок, пересипана прикладами того екзегетичного метода і для того не дає виразної відповіді; виразніше висловюєть ся автор в сфері практичній, в справі своєї гідности митрополичої, кажучи, що власти не шукав і всяким способом відмагав ся, що ніколи не шукав багатства, і має перед очима свій гроб готовий. Він одначе не замовчує своєї переваги в учености проти Хоми і его учителя Григорія, на якого покликуєть ся Хома. Признаючи Григорія мужем сьвятим, Клим одначе закидає їм обом, що не знають ся в глибшій екзегезі, не уважає можливим то для душастирів (стр. 30, 535) і покликуєть ся (в виразах досить неясних) на учених книжників київских¹⁾.

Окрім характеристики особи Клима Послание подає ще кілька цікавих відомостей в тогочасного культурного житя. Так з нього довідуємось, що Клим писав до кн. Ростислава „от Омира, и от Аристотеля и от Платона, „иже въ елиньскихъ нырѣхъ славнѣ бѣша“ і послание Хоми, яке було ніби відповідю на те Климове, читав перед ширшою громадою і перед князем Ізяславом. Тут ми маємо важну відомість про літературні інтереси на тогочасних дворах княжих, факт знаній нам і з раніших часів — відомо, що до кн. Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє послание Θεодосій, про „віру варязьску“, Іаков — про моральне поведжене, м. Никифор — до Мономаха, Ярослава муромського й иньч. Послание Кліма показує, що тогочасне покоління княже не зоставало ся з того погляду

и изгнн земаѣ Ѣ, лакти, идѣже грѣ^о копати, емѣ же грѣѣ самовидци мнози; да аще грѣ^о свон вижю по вса днн сѣмь краты, не вѣмь Ѡкѣдѣ славитимса, не бо ми рѣ^ѣ мощно инго пѣти имѣти до церѣви, кромѣ грѣа.

¹⁾ Поминяю же пакы рѣнаго тобою оучителя Григоріа, его же и сѣа рекѣ не стыжюса, но не сѣда его хоцѣ рещи, но истиньствѣа: Григорей зналъ алѣѣ, иакоже и ты, и витѣ, подобно и всю ѣ, и Ѣ, словесѣ грамотѣ, а слышиши ты ю оу мене — мѣжи, иаже есмь самовидецъ, иже можѣ единѣ рещи алѣѣ — не рекѣ сто или двѣстѣ или триста или Ѣ ста, а витѣ такѣ — ст. 534—543.

позаду старших поколінь, і література духовна, як попереду, знаходила собі опіку в вищих, князівсько-дружинних верствах.

Слова Кліма, що він черпав з клясичних авторів, „іже во единь-ських нырѣх¹⁾ славни бѣша“, также характерні, хоч ми й не знаємо, чи знав він їх безпосередно, чи з других рук — византийських хрестоматій і цитат у писателів церковних. Славний руський „філософ“ певне знав грецьку мову і міг черпати як з тих, так і з сих. Але характерно, що він ніби омиває сего терміна — „філософ“, „філософія“ (стр. 13, 19, 474), може приймаючи її в тім значіню, противнім християнській теології, в якому згадує і сьв. Письмо.

Клим в сьому свому посланню виступає перед нами як горячий прихильник і оборонець алегоричного обьясненя сьв Письма, того що він зве „пытати потонку“ (ст. 58), „увѣдѣти прѣводаѣ“, себто алегорично (ст. 238, 479, 480, 493 — в рук. Никольського праведно замість прѣводнѣ, як в вид. Лопарева), „разумѣвати духовнѣ“ (429), „прашати силы слову“ (486). В тім ішов він за широко росповсюженим в грецькій літературі напрямком, заложеним александрийською школою. На Руси в тім був він не першим і не останнім; той напрямок зазначаєть ся в Слові Іларіона, а в другій полов. XII в. знаходить талаповитого речника в Кирилі. Але разом з тим подибуємо иньчий напрямок в проповіді і в екзегетиці — без алегоризму, простий, з перевагою морального елементу над догматизацією, який бачимо в казаннях Іакова, Θεодосія (т. зв.), Луки Жидяти, Микифора и иньчих, між ними й у Климового товариша по монастиру — зарубчанина Георгія. Очевидячки, і той Хома смоленський був прихильником сього напрямку, закидаючи Климу, що він шукає слави й для того удає з себе філософа (одначе навязувати сю ріжницю в методах літературних до боротьби напрямку руського з грецьким в тогочасній гієрархії, ніби грекофили були прихильниками „антіохійської школи“, як то доводить д. Лопарев²⁾ не потрібно). На лихо, ми не можемо собі здати справи з того, як дотепним прихильником алегоричного методу був Климент, в якій мірі сей славний „книжник“ справді заслугував назвиська філософа. Послание його дійшло до нас в дуже нужденній формі: як видно з напису, в послание заведені коментарії якогось „мниха Афанасія“, і окрім того ще в ньому такий брак консеквенції, що д. Никольський справедливо припускає плутанину карток в архетипі. Отже щоб виріжнити з того хаосу автентичне Послание, треба студій спеціальних, а обидва

¹⁾ Слово ныр зостаєть ся не зрозумілим, д. Лопарев (с. 34) наближає его до νοερός (розумний), д. Никольський (с. 79) наводить нырь в перекладі Георгія Назіанзіна з XI в. в значінню *νοβιστής* (що ниряє), але то мало помагає.

²⁾ Слово Кирила Тур., Пам. ХСVII, с. 7.

редактори, на лихо, над тією справою докладно не застановились. Д. Никольський, в своїй розправі вдавши ся головним чином в гезезу тих коментарів, тих питань — відповідей, які знаходимо в Посланні, тільки при кінці, в увазі, застановляєть ся над реконструкцією текста, подаючи деякі справедливі переміщення (напр. по стр. 99—203, по 409—200, по 751—409, 448—474, 203—703). В справі вставок обидва редактори згожують ся на тім, що поясненя в другій частині сегочасного тексту (від стр. 449) навряд чи належать Климу. Я пішов би далі — всі хоч трохи ширші поясненя чи не належать коментатору? Подекуди ми бачимо, що Клим ставить лише питання, не відповідаючи на їх, а тільки виправдуючи (напр. стр. 480 і далі), або відповідає коротенько (як стр. 75—6, 518, 527), отакі тільки уступи здають ся мені автентичними, усїж ширші екзегези уважав би я за вставки того Афанасия, также й ті, зазначені редакторами уступи з другої половини, де нема питань, а коментирований текст. Таким способом приймаючи, Послание вийде дуже коротеньке й стиснене.

Проти песимистичних поглядів деяких учених на стан нашої давньої осьвіти, що Іларіона і Кирила Туровського уважають за якісь виїмки і обмежують тогочасну осьвіту тільки грамотою, письменністю, Послание Клима стає новим доказом противного. Постриженник глухої „Зарубської печери“ виявляє знаємість в грецькій науці і здаєть ся на те, що й коло нього не бракує людей осьвічених, які далеко переважають таких немудрих книжників, якими були Хома й його учитель Григорій (стр. 539). В тому знову історичне значінне Послания.

На кінці зауважу ще одну подробицю, цікаву вже для історії правної й економічної — згадку про ізгоїв і сябрів; про сї термини, чи краще — явища, вела ся в науці не раз бесіда, над тим не будемо застановлять ся; в Посланні вони виступають, як обьекти власности, між иньчими, з яких складаєть ся власність господарська, отже мають вони тут означати якусь людність невільну, чи не цілком вільну, може якусь людність в певній мірі привязану до землі. Згадка ся про сябрів є, скільки відомо, найдавнішою в наших жерелах, і тим особливо цікава. Що до ізгоїв, то аналогічні відомости мали сьмо в грамоті 1150 р. смоленського князя Ростислава, де згадують ся села, даровані „сѣ землею и сѣ изгой“.

IV.

В виданю Никольського подано також анонімне Слово в суботу сиропустну, що деякі подавали Климу. Поводом до того була згадка в Слові про кн. Ігоря, забитого р. 1147 в Києві, за якого Клим тоді уступав ся пред Киянами. Як уважають справедливо, доводу сего не

раніше відомої (з рук. XV в.), ще дві довших (з рук. XV і XVII в.), а також, для порівняння редакцію Степенної книги. В передмові видавець, не висловляючись одначе категорично, уважає редакцію повнішу за початкову, хоч признає в коротчій редакції більш слідів архетипу; він відкидає думку проф. Голубинського¹⁾, що Слово з своїми різкими виразами на князів не могло бути читано з катедри, окрім загальних мотивів нагадуючи вирази з Слова, де воно каже про „слышащих“; далі доводить про пізніший час написання слова, показуючи різні помилки й анахронізми, як і попередні учені відносили єго до другої половини XII або початку XIII в. (але перед Татарами)²⁾.

Що до погляду д. Лопарева про можливість голошення такого Слова, він здаєть ся мені справедливим, але закиди що до хронологічних і иньч. помилок признаю побільшеними: напр. кажучи, що Давид княжив в Чернигові в більшим князівстві, бо був старіший в братії, автор міг казати за братію князів Черниговських, сучасників Давида, і Чернигов мати за більший стіл між волостями Святославичів, і так і треба ті слова розуміти. Неможливі числа літ життя і князювання здають ся пізнішою вставкою: її нема в короткій редакції, й вона розбиває з початку гарно зложену фразу. Що про Давида фактично не можна сказати, ніби він не воював ні з ким, то правда (виступав в боротьбі за Волинь навіть досить не гарно), але справді був князь спокійний, і слова казання тра приймати за звичайне побільшення.

Невелике обсягом, Слово визначаєть ся своїм енергичним тоном, живим громадським змістом, і тим заслугує особливої уваги. Нам воно цікаво перед всім своїми провідними ідеями; коло їх і спинимось трохи. І так на початку маємо доріканне тим, хто противить ся старійшій братії і кличе на поміч поганих³⁾. Покора старшим --- се була одна з ідей,

¹⁾ Ист. рус. церкви I с. 679.

²⁾ То справді правдоподібно, що автентичне слово не починало ся ex abrupto, як теперішня коротка редакція, а мало вступ, як у довших редакціях; за вступом маємо слово до князів, з притчею про Давида, далі загальна моральна наука про можливість спасення для всіх, і на кінци — слава сьв. братам.

³⁾ Наводимо з короткої редакції (початок):

Слашїте, князи, противащїса старкїишеї братїи и рать кѣзѣижѣе и поганиа на свою брѣю возводащїе, не шѣлчилѣ ти естѣ Бѣ на страшнѣкмѣ сѣдиши. Како стѣи Борисѣ и Глѣбѣ претерпѣста братѣ своемоу не токмо шѣтне власти, но шѣтне живота. Бы же до слова братоу стѣрпѣти не можете и за малѣ шѣндоу враждоу смѣртносноую кѣзѣижете, помощь приеimate шѣ поганыхѣ на свою брѣю. Пѣколи чаюцимѣ израильтаномѣ рати халдѣйскыа на іерлѣмѣ, послаши кѣ фарашноу Єгоупетѣ

яку змагало ся запровадити письменство в сфери князівські для зменшеня суперечок князівських (в сего погляду на наше Слово, як найхарактерне, звернув особливу увагу проф. Дяконов в студії про політичні

помощи просаще, да выша халдѣки не плѣнили Иерлѣма, Бѣ посла пророка къ Ізраїтаномъ, гла: „понеже не оуповасте на Бѣ съѣвшаго вы, но надежю всю возложивше на егуптаны, халдѣки же ѡвожѣ ѡ васъ, но ѡ егуптанъ плѣвени боудете; на нхже оуповасте, ѡ тѣхъ погубѣнсти вы велю“, іакоже и вѣ. Іплѣу Павлоу глашѣ: „вѣра, тако ли не имате вѣры межю собою и могуца вы родити (разсоудѣ), іако прѣ не вѣрныи градете на соудъ совѣ“. І еѣгалістоу Іѡду глашѣ: „аще кто глѣть, іако Бѣ люблю, а брата своего ненавижю, ложь ѣ“. Сам же Гдѣ рече: „ѡ семѣ знаютъ вси, іако мон есте оученици, аще любовь имате межю собою. Познайте, князи, свое величѣсто и свою чѣтѣ. Кнѣзѣ дѣда имате (имате) стѣго Володимира, приведѣше (привѣша) къ Бѣу тысяща тысящами и тмы тмами дшѣ праведных; какоу брѣю имате сна великыи чудотворца Бориса и Глѣва. Сима поревноуйте, сею швра имѣйте, сима накажетеса. Аще ли сотона коли враждѣ ввержетъ межѣ братѣю, да поманетъ сею стою, како смѣрть оулюбита пѣ прѣнати, нежели враждоу сдержати; и то кто претерпитъ и миръ преже начнетъ, то сима ѡ Бѣ равноу мѣзоу приметъ. Скажю же вы притчы ѡ семѣ, не в чюже странѣ бывшо. Дѣвъ Стѣславичъ, а Стѣславъ Иѣрославичъ, стѣго Бориса и Глѣва братъ (брата), тотъ Дѣвъ ни с кѣмъ не имѣаше вражѣ: аще кто нанъ ратъ възвѣгнетъ, шн же покорениемъ своимъ ратъ оуставлаше. Кнѣжаше в Чернигове въ болшемъ кнѣженки живѣ лѣ ѣ. а кнѣженѣа его ѡг лѣта: той вѣ) понеже во старий братѣи свои. Аще кто кривдоу створаше к нему ѡ братѣи, шн же все на совѣ притираше (полагаше); комѣ ли гртѣ цѣловаше, в весь животь свой не стоупаше; аще кто к нему не исправлаше цѣлованиа, шн же одинако исправлаше; никого пришедѣ, ни зла створи. Братѣи же его, видаще тако соуща, вси слоушахоутъ его іако ѡца и покоряютса емѣ, іако гнѣ. В велѣцѣ тишинѣ вѣ кнѣженне его. Стѣа же изволи вѣ поати дшѣ его ѡ тѣла, и колѣвшѣ емѣ недолго, позна епѣтѣ Оектистѣ, іако оуже кнѣзѣ претавитеса хошетъ, повѣлкѣ пѣкти каноунъ кртѣ; единоу расскдеса верхъ теремцю, и вси оужасошася, и влетѣ голоубѣ вѣлѣ, и сѣде емоу на гроудѣхъ; и князь дшѣоу испустѣ, голѣбѣ же невидимъ вѣ, и наполниа храмъ блѣгы вѣна. И несоша князѣа въ Стѣск стѣи долго по вечернѣ. Пришедши звѣзда ста на

теми в давнім письменстві руськім¹⁾, зазначивши при тім справедливо загальну неважність сего змагання). Принцип старшинства був живий й і в самій князівській громаді, вона й виставляла его часами, як принцип права і на тому збудував цілу свою теорію княжих відносин Соловєв з своїми прихильниками; але як поруч з тим виступали рівноправними принципами воля народня (вибір або ряд, умова) і спадщина („отчина і дідина“), не кажучи про принцип здобичи („добыль есми головою своею Києва и Переяславля“, каже Ізяслав супроти претензій Юрієвого старшинства)²⁾, то старшинство зоставалось в сфері *pia desideria*, і моральні сентенції не могли знищити боротьби, що виходила не тільки з злої волі, а й із суперечности принципів. І то тим більше, що родовий принцип не був дужий, обмежав ся близькими ступнями родинними, і дальше его переведенне рівняло ся з *reductio ad absurdum*. Автор Слова й сам не вістає ся при самій покорі й закликає взагалі до миролюбства, здаючись на приклад сьвятих братів, що „смерть улюбита паче пріяти, нежели вражду удержати“.

Борис і Гліб в старім письменстві були втіленням принципа покорі старшим і миролюбства; всі їх біографи й панегиристи з умилованєм вимальовують сю рису, і вони ставали таким способом живим докором княжим суперечкам. Може се й надало таку популярність (в порівнянню з иньчими) і зробило їх патронами Руси. „Слово“ як приклад наслідвання їм наводить далі Давида Сьвятославича, і тим хоче переконати, що навіть з погляду практичного миролюбність не шкодить, бо цураючись

крѣомъ. Ѡтолкъ несоша и къ црѣквъ Бориса и Глѣка, създѣноу Ѡ него: зѣкзѣ же Ѡ Сїса престолупи нѣ мѣченическоюу црѣквъ. Пѣвшѣ епїѡу нѣ княземъ, грѡвъ не докончанъ вѣ. Епїѡу рекшѣ: „се оуже снѣце заходитъ; заоутра похоронимъ и“: вѣкъмъ сѣдѣшимъ нѣ княземъ, шедъше вѣ црѣквъ, повѣдаша епїѡс: „снѣце не заходитъ, но во единомъ мѣстѣ стѡитъ“. Епїѡ же оудививсѣ и похвали Бѣ. Дондеже камень сръкнаша и княза вложиша къ грѡвъ, тогда саце заидеть.

Подробиця про похорони до заходу сонця нагадує анальоичне місце в „Питаніях Кирика“, де еп. Нифонт забороняє ховати по заході, щоб мрець ще раз побачив сонце в останне (Зашедшую солнцю не достоинь мертвеца хоронити; не рци тако: „борзо дѣлаем, нѣли како успѣемъ до захода“; но тако погresti, яко и еще высоко, како и вѣнецъ ещѣ не сыметъся съ него: то бо послѣднее видить солнце до общаго воскресения — Русская историч. библіотека VI с. 37). Сей характерний звичай, що походить, очевидно, з митолоіичних поглядів народних, відомий у давних Чехів і Хорватів, і досі істнує на Поділля — див. Котляревського: О погребальныхъ обычаяхъ Славянъ, въ т. III его писанъ с. 228.

1) Дяконовъ — Власть московскихъ государей, гл. II.

2) Ипат. с. 266.

всякого ворогування, всякої війни, Давид одначе держав ся на старшій столі (про блуканини єго, поки дійшов він того „більшого княження“, автор промовчує), братія єго слухалась, і князування його пройшло спокійно.

Найбільш же енергично повстає автор проти звичаю — закликати в своїх усобицях на поміч „поганих“ — Половців. Се була найпопулярніша тема в давній Русі. Цілі віки нападів кочових орд на Русь виробили їй глибоко зацпили в громаді руській ворожнечу до поганих, переконання про потребу неустанної боротьби з ними. Боротьба з Половцями, походи на їх — були, як згадував я, для князя найпевнішою дорогою до народної слави, до популярності; на тім ґрунті збудовала ся слава Мономаха; щоб похвалити Метислава або Романа, наш книжник не знаходив нічого кращого, як нагадати їх боротьбу з Половцями. Остерігаючи князів від усобиць, нагадували, що з того зкористають погані: „аще бо возмете рать межю собою, погани имуть радовати ся и возмють землю нашу“; таж нота виразно гуде в Слові о п. Іг.¹⁾ Одже найвищим докором князю було, коли сам він наводив Половців, як союзників на землю Руську. Автор нашого слова бачить тут зраду перед Богом, маловірність, і наводить „притчу“ з Ізраїльської історії (в виразах досить довільних, як і дальші цитати).

Нарешті цікава полемика з тими, хто каже: „сѣ женою и сѣ чяды своими не можемъ спасти ся“²⁾. То було одно з характерних з'явищ давнього руського життя. Ріжниця аскетичної моралі, яку приносило духовне письменство, переважно з джерел монастирських, з тим життям, перейнятим старими, язичеськими поглядами і звичаями, яким жила громада наша довго по охрещенню, була так велика, що ширила ся думка, ніби в „мирі“ нема спасення чоловіку, воно можливе тільки тому, хто зречеть ся світу, зачинить ся в печеру, піде в монастир. Виконувалась таким

¹⁾ Ипат. с. 173, Слово о пол. Іг. вид. Отоновського VIII.

²⁾ Рѣтъ ли кто, іако жены нѣк (не) имѣ, но и (наваки) дѣти имѣаше. Прѣвныи Никола Сѣоша єго сѣкъ вѣкъ, и ина два сѣа. Или речеть кто, іако домоу не имѣ, того рѣ заповѣдъ Гнѣю исправити возможе; многажы ко слышахъ нѣкъны невѣгласы глѣюца: „сѣ женою и сѣ чяды своими не можемъ спѣтиса“. Се ко князь не єдинѣкъ домѣ имѣаше, но многи, кнѣзь всей земли черниговской; заповѣдъ Кладѣню исправилъ в семѣ животѣкъ своемѣкъ, ни с кѣмѣкъ вражы имѣ. Постыдит[е]са враждѣюци на вѣрю свою и на єдиновѣрники своя, вѣстрепечете, вѣсплачете прѣ Бгѣм, пакы славы ѿпадете за єдино злопомненіе.

чином глибока межа між життям побожним і світловим; як гарно висловив ся Костомарів, „думка, що Богові найприємнійше самотнє, аскетичне житє ченця, і що людина тим ближче до спасення, що далі від світа, виганяла християнське добродійство з цього світу“¹⁾. Справді, так було не тільки в нас, але і в Візантії, і не без впливу візантійського письменства і в нас такий погляд виявив ся, але в молодій, юнацько-здоровій громаді такий погляд був ще більшого аномалією й шкодою. Отже не диво, що і з поміжи духовенства повставали проти нього. В київській літописі заховало ся характерне оповідання про князя Ростислава, що будши побожним, жадав ченцем бути, в тім переконанню, що „княжеше и миръ не можетъ безъ грѣха быти“, а ігумен печерський Поликарп на томість закликав его до сповнення обовязків князівських²⁾. Автор нашого Слова ціду вагу кладе на лагідність: тим песимистам він доводить³⁾, що князь і жінку-діти мав, і не то що господарство, а ціле князівство мав під своїм доглядом, а спас ся — бо був лагідний, „ни е кѣмъ вражди имѣ“.

Отже ми бачимо, як живо в Слові відбили ся живіщі, цікавіщі ідеї громадські свого часу. Тим має воно важне історичне значінне.

VI.

Ціла антитеза з сїм словом — та памятка, про яку хочу я тут на останку згадати — Слово на велику суботу Кирила Туровського (видав з передмовою Лопарев в Памятниках Древней Письмен. вип. ХСVIII)⁴⁾ Слово само по собі не нове, але досі воно було відомо в фрагментах і без імени автора. Хоч задля характеристичної манери давно вже була гадка, що належить воно Кирилу, та заходили суперечки, яку тепер розв'язує находка Слова в рукоп. XVI в. з іменем автора — „иже во святыхъ отца нашего Кирила епископа Туровскаго“. Для характеристики Кирила Слово не має великого значіння, бо подібне до відомого раніще слова его про мирносоиць. Д. Лопарев, порівнюючи їх обох, уважає Слово на суботу переробленою, поправленою редакцією Слова про мирносоиць. Характерною відміною є тільки апокрифична подробиця, що Христос каже, несучи Его, співати „Святий Боже“.

¹⁾ Русская история въ жизнеописаніяхъ I вид. 1888, стр. 33.

²⁾ Ипат. с. 363.

³⁾ Ся частина в редакції П. 2 (Погодинська ширша) покручена з зовсім.

⁴⁾ Памятники Древней Письменности, ХСVII, Слово въ великую суботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому, сообщеніе Хрусанеа Лопарева, 1893, стор. 23.

Як сказав я, стиль Слова той самий, що й взагалі у Кирила — розмальована історія євангельська; оповідання драматизовано промовами, вженими в уста Марії й Іосифа, й самого Христа. Морального елементу в Слові нема зовсім, нема й того нахилу до алегоричного, „прѣводного“ розуміння, за який обстає Клим і який в иньчих словах Кирила также виступає виразно. Все зведено на саму барвисту, оздоблену форму. Для нас Кирил застає ся цікавим зразком чисто грецької риторичної науки на руськім ґрунті, зразком не одиноким, але найбільш яскравим, характерним. Тому й дальші студії над его писаннями, де ще багато є непевних, дуже будуть пожадані¹⁾.

4(16)/XI 1894.

М. Грушевський.

¹⁾ Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань — видання текстів Калайдовича і Сухомлинова стали рідкими, а перклад, виданий еп. Евгенієм (Творенія св. отца нашего Кирила, Київ, 1880), не замінить оригінала.

Архів скарбу коронного в Варшаві.

Замітка археографічна.

Архівіальна справа в нас не може похвалити ся дуже добрим станом, тим навіть невеликі замітки про деякі меньш знані архиви будуть в нас ще довго пожадані. До таких мало використаних, ба навіть — мало знаних, а тим часом — дуже важних і дорогих належить архів колишнього скарбу коронного польського, перехований в архіві уряду скарбового варшавського (Варшавская казенная палата). Де що з єго скарбів доводилось міні через руки здобувати й перед тим, під час моїх студій над історією Поділя. Підчас же своєї останньої подорожи архівіальної по Росії, вдався я й до сього архіву, збираючи матеріал для заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів руєьких земель корони Польської XVI в., а здобувши вільний вступ до нього, мав можливість познаємитись з загальним змістом того архіву; тож хочу для загальної відомости кілька звісток про нього подати.

Скарбовий архів корони Польської становить окремий відділ архіву згаданого уряду під назвиськом „Старопольського архіву“; катальог єго, споружений в першій половині сього віку, поділяє єго на значне число (62) відділів, з окремою нумерацією книжок, загальне же число книжок, тек і вязок виносить звиш 3-х тис. (3447). З сєго числа на XV в. припадає дуже небогато, і те, що заховало ся, — заховало ся припадково, хіба з кінця того віку; за то почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в. архів подає велику силу дорогоцінного матеріялу для внутрішньої історії земель корони Польської.

Сей матеріал архівіальний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядовання і акти місцевих скарбових урядів і агентів (хоч акти обох категорій часом стрічають ся в тих самих книгах і актах). До першої категорії належать загальні справоздання з доходів і видатків скарбу коронного, від початку XVI

і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряжені для в. XVIII), асигнації і квіти, видані скарбу, і взагалі кореспонденція скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі, по поодиноким місцевостям, а також рахунки з регалій (штемплі, тютюну і т. п.), з спеціальних доходів королевських і з удержання королевської резиденції, видатків на військо і т. п. Осібний відділ становлять книжки Равського скарбу в справі побирання і роздавання кварти, почавши від початку її, далі записки і рахунки з вироблення монети і т. п.

Далеко цікавіший для нас матеріяли місцеві: сюди можна віднести поборві реєстри різних категорій і з поодиноким земель і повітів. Далі реєстри доходу (*registra proventuum*) поодиноким староств і держав; до сеї категорії близько приходять з одного боку інвентари староств і держав, часом з означенем тільки майна (будови, інвентару господарського, запасів і т. п.), часом ширшого змісту, з означенем доходів, податків з людности, навіть іноді з поіменними реєстрами людности; сї інвентари, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом — як наслідок ревізії, вяжуть ся з люстраціями, — що уряжувались одночасно для всіх королевщин; з другого боку до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, также уложені то ширше то в формі просто рахунків. Осібну категорію становлять справоздання й записки митних комор, часом з детальним означенем переїзжого люду, перевезеного краму. Всі сї матеріяли, як і акти центрального скарбового урядовання виступають масою почавши з початку XVI в.; найдавніші поборві реєстри — краковські, сандомирські, сєрадзькі, брєстєсько-куявське, люблинські, нурські, ломжинські, з наших — подільські починають ся з кінцем XV в. (1494 і 1499), иньші з XVI, особливо з 2-ої чверти сєго віку. Тож само бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрації королевщини року 1564—5, і дальше, аж до к. XVI в.

Як видно з поданого, акти архиву дають багатий і важний матеріял, переважно для внутрішньої, економічної історії; фактів політичної історії дотикають ся вони стільки, скільки відбивала ся вона в скарбових сферах, так напр. переховали ся в актах скарбових рахунки видатків на військо, на приймованє послів, меж иньшого — підчас Хмельнищини. Ціла вага архива полягає в важних і одиноких датах що до загального стану фінансів державних, оподатковання людности, їх економічного стану — для чого велику силу матеріялу дають поборві реєстри і інвентари; в останніх разом з ними проходять відомости і про правний стан різних верств; тіж категорії дають незвичайно важний матеріял що до колонізації й статистики, а поіменні реєстри людности — для історичної

етнографії; на решті реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі.

Звертаючись спеціально до земель українсько-руських, мусимо наперед знати, що не однаково землі наші будуть тут заступлені: тим часом, як для Галичини з Холмщиною та Белзщиною і Поділя матеріял починаєть ся з кінцем XV в., для інших — з останньої чверти XVI в., після унії. Найстарші інвентарі — бо з кінця XV в. мають Львів, Перемишль і замки подольські (вони вйдуть в нашу колекцію), з першої чверти XVI в. — Ратно, Дрогобич, Самбор, Сяпок; головна-ж сила інвентарів розпочинаєть ся з другої чверти XVI в., 30-х р. Правда, й тут сей матеріял поділяєть ся між поодинокими староствами і краями не однаково; де яким пощастило дуже — напр. за часи старостовання Яна Камьонацького в Дрогобичи, Городку і Любачові маємо цілу серію інвентарів доходів сіх староств (кожного окремо) рік по року. Багатий різнородним матеріялом ще Львів; з подольських пощастило більше Каменцю і Бару. За те є повіти й староства, що для цілого XVI в. встають ся при якім небудь коротенькім справозданню з доходів або й того не мають. З сего погляду дорогі люстрації, бо більш-менш описують всі королевщини (хоч перші люстрації оминали королевщини з записаними „старими сумами“); але з першої люстрації архив має для земель руських лише коротший інвентар доходів королевщин воеводств Руського, Подольського і Белзького (текст люстрації є натомість в моськовській Метриці), текстів 2-ої не переховалось також (два тогочасних примірників сеї люстрації за те є в Варшавськім Головнім Архиві).

Хоч далеко бідійші відомостями, далеко рівнійше обіймають ріжні краї реєстри поборові, а важні ще тим, що містять в собі не самі лише королевщини, а й добра приватні. Виключивши поборовий реєстр Поділя з р. 1493 (виданий в моім збірнику барських актів, т. II), реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507 і т. и., вони починають ся масою також з 2-ої чверти XVI в., і для XVI в. переважно згруповані по окремих землях і воеводствах, що значно улукшує користання з них. Ще з перед Люблиньської унії, в р. 1566 розпочинають ся поборові реєстри литовської України — Київщини, Волині й Браславщини, писані з початку по руськи. Для XVII—VIII в. велика сила того матеріялу, але користати з нього поки що трудно, за браком системи в тім порядку, в яким він угрупований (ще за польських часів). На превеликий жаль, далеко не в такім богатстві виступає для України відділ справоздань митних, що подають, як зазначилисьмо, переважний матеріял для історії торгівлі. Ширші записки, з означенем переїзжих і із перевезеного краму, існують тільки спорадично для поодиноких комор. Так з 1-ої полов. XVI в. маємо записки митних комор в Дрогобичи, Львові, Долині, Городку, кілька карток водяного збору

в Городні (1566) з XVII; в. — Каменці (1663—4), Львові (1664), але й вони по більшій часті — короткі і сухі, обмежують ся на числах оплаченого мита. Інші українські землі заступлені в сїм відділі ще слабше.

На сему закінчу свою замітку про сей архив. Поки що користане з нього утруднене браком ширших інвентарів і показчиків. В сїм віці архівисти спорудили правда інвентар — й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архиви, як знаємо, й без такого інвентара живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше. Для улешнення користання з інвентарного відділу в сему-ж віці сї інвентари розібрані з попередних оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств. Але в иньших відділах є багато книжок і плинів, що становлять справжні *silvae verum*, де кожному на власну руку прийдесть ся орієнтуватись. Сучасна адміністрація архива, як я чув, думає одначе за споряжене нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описі. То була-б чимала прислуга для науки, а оголошена друком така опись ввела-б в загальний курс науки й дуже мало або цілком невідомі скарби сього архиву. Тож можемо тільки пожадати, щоб сей замір як найскорше прийшов до виконання, а то тим більше, що справа ся лежить в добрих руках — сучасного начальника архива, одного з молодших київських учених М. Біляшевського. Доброго поспіху!

Варшава 3 (15) мая 1895 р.

М. Грушевський.

„ПОХВАЛА В. КН. ВИТОВТУ“,

кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи.

Написав **М. ГРУШЕВСЬКИЙ.**

I.

Руські літописи вел. кн. Литовського, чи русько-литовські — так називаємо ми писані руською мовою літописи, що мають на меті представити історію в. кн. Литовського — займають серед того рода памяток дуже важне місце і як історичні джерела, часом одинокі, для дуже важних моментів в історії Східньої Європи, і як памятки письменства й культурного життя дуже глухого, мало відомого періода. А при всім тим для вислідження їх наука зробила ще дуже мало; не яним зістаєть ся і їх початок, і їх уклад, і їх культурно-історичне значіння. Таке сумне становище їх в сучасній історіографії передо всім треба об'яснити станом їх традиції. Для найдавнішої русько-литовської літописи, що є предметом сїєї замітки (інакше: літопись Даниловича — Попова, Перша литовсько-руська літопись, Літопись в. кн. литовських) маємо текст з двох рукописей: т. зв. Одинцевичів або Супрасельської (тепер невідомої), виданий І. Даниловичом (латинницею і — видко — не дуже поправно)¹⁾ і т. зв. Слуцької або Порічської, виданий А. Поповим²⁾, та витяги з сїєї літописи в тексті ширшої редакції русько-литовської літописи (інакше — Друга л.-руська літопись), виданим Нарбутом.³⁾ Тим часом

¹⁾ Latopisiec Litwy i kronika Ruska etc., staraniem I. Daniłowicza, 1827.

²⁾ Ученія Записки втораго отдѣленія Академіи Наугъ т. I, 1854, і особно.

³⁾ Pomniki do dziejów litewskich, 1846.

окрім названих, тепер відомо що найменше¹⁾ п'ять кодексів тієї літописи,²⁾ і раз по раз з'являють ся звістки, по більшій частині — на жаль, невизначні і недокладні, про нові находки; між ними — один особливо цікавий, бо безпосередно походить з того огнища, з яким зв'язаний був самий початок найдавнішої русько-литовської літописи, розумію кодексе Аврамка, писаний 1495 р. „повел'нїємъ господина владыки епископа смоленскаго Юсифа“.³⁾ При таких стані традиції тепер не можливе остаточне в'ясненне питань, які заходять про найдавнішу русько-литовську літопись; всякі виводи, зроблені на підставі публікованих текстів, будуть мати лише тимчасове значіння і можуть справдитись або упасти, коли справа буде перестудіювана на основі всього рукописного материялу. Се однак не значить, що тепер всякі позитивні виводи не можливі; деякі питання можуть і тепер рішатись з певним і значним приближеннем до правди; тільки належить не йти в них дуже далеко, аби не були на піску збудовані.

Вище сказане належить до тієї, не великої вправді, літератури найдавнішої русько-литовської літописи, яка повстала в недавних роках: розумію розправи проф. Смольки — *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego*⁴⁾, дра Прохаски — *Latopisiec litewski, rozbiór krytyczny i dwie załączki* д. Тихомирова.⁵⁾ Деякі виводи тих студій, певно, удержать ся, тим часом як проби роз'яснити деякі більш компліковані питання, остаточного порішити справу тієї літописи, остануть ся гіпотезами, і то хиткими, доки не буде зужита вся сума відомого рукописного материялу. То ж і сї замітки мої

¹⁾ Кажу так тому, що звістки про деякі дуже непевні, нпр. про т. зв. відпис Русова, пор. Барбашова Витсвгъ т. II с. 293 і Прохаски ор. с. с. 5.

²⁾ А то: в збірнику Аврамка (досі не видано), в кодексі Познаньскім (facsimile р.-литовської літописи з нього в бібліотеці Осолінських N. 2070), дві в бібліотеці Красінських в Варшаві (про них див. в розправі д. Карського: О языкъ такъ называемыхъ литовскихъ летописей, в Варшав. унив. изв. 1894, II і особно, с. 3) і оден в Синадальній бібліотеці — сї відомі на певно, про відомі лише з переказів не згадую.

³⁾ Полное собрание русских летописей, т. XVI с. 319—20.

⁴⁾ В *Pamiętnik'u wydziału hist.-filozoficznego Akad. Um. t. VIII* і особно.

⁵⁾ Два польських труда о западно-русскихъ летописяхъ (Шараневича і Смольки), *Журналъ Минист. Нар. Просв.* 1891, I (т. 273) і рецензії розвідки дра Прохаски *ibid.* 1893, V (т. 287); вони, правда, здебільшого обмежують ся переказом змісту тих розправ, але по дорозі дають і самостійні уваги. На жаль, досі не видана розправа тогож Тихомирова про русько-литовські літописи, представлена 1881 р. в петербурзьку академію і призначена тоді до друку в його видавничих.

роблю лише тимчасово, і тільки де що можна буде в них уставити як певні факти.

Зберім до купи головніші висновки дотеперішних студій. Передо всім не підлягає найменшому сумніву, що так звана найдавніша літопись русько-литовська є конгломератом осібних утворів, сполучених механічно і далеко менше прилаштованих до себе, ніж складові частини напр. Найдавнішої руської літописи або літописи Київської (XII в.). І так передо всім самою зверхньою формою розрізняють ся: а) прагматичне оповідання про відносини Кейстута й Ягайла, попереджене вступом про відносини Кейстута й Ольгерда і доведене до того як утік Витовт до Німців (1382 р.) — се „повість“ або „казаніє“, уживши давньої термінології; б) епізодичне оповідання літописне про події з років 1383—1396 (вид. Попова с. 34—41) і з р. 1429—1435, з цілком відокремленим епізодом за Поділе (вид. Попова с. 44—53) і — с) записки літописні.

Записки літописні вказують виразно, що свій початок мають з Смоленська: досить глянути, наприклад, на записки з р. 1395, 1399, 1421, 1438, 1440. В ріжних версіях літописи ці записки літописні мають одначе не однаковий склад і обсяг, тож поки що початковий їх склад не можна докладно означити (так в рукоп. Супрасльській бракує записок з р. 1395—1413, 1420, 1421, в рукоп. Порічській — деяких записок з р. 1433, 1435); в відомих кодексах ся літопись смоленська перебіта на дві частини оповіданням літописним, і так як вона перехована в рк. Порічській, представляє сліди двох літописей: однієї — хронологічно розміщеної між оповіданням і другої — причепленої в кінці, що досягає р. 1446 (вид. Попова с. 56—8).

Часть, яку ми назвали літописним оповіданням, і яка також в оповіданню держить ся порядку хронологічного звичайно, тільки означає час загальними означеннями (той ж зими, того ж лета, на третє лето і т. и.), не маючи цифрових дат, поділяється, як означено, також на дві частини, получені цілком заокругленим, осібним оповіданням про Поділе (в рукоп. Порічській розділяють їх літописні записки з р. 1395—1413, вставлені перед епізодом про Поділе). В обох частинах можна достерегати також місцевий смоленський характер в записях: такі напр. записи — про війну Святослава смоленського з Литвою, що займають занадто багато місця як на загально-литовську хроніку, про „перше взятє“ Смоленська; такий же, хоч менш виразний, характер мають замітки про те, як Свидригайло вирядив єпископа смоленського Гарасима на посвященнє (вид. Попова с. 50) або про похід Михайла Жигимонтовича

в Смоленську землю (ib. с. 53.)¹⁾. Написані вони патріотично — з погляду литовського, симпатії автора — по стороні литовських князів і спеціально — Витовта, навіть против князів смоленських, чого не достерегаємо в літописних записках, де, навпаки, в одному місці — про той сам факт „первого взятя Смоленського“ оповідаєть ся з погляду князів смоленських (вид. Попова с. 40—1 і 41—2)²⁾. За проф. Смолькою можна б сю часть назвати хронікою смоленською.

Прагматичне оповідання про події до часу як утік Витовт до Німців, або повість про Кейстута й Ягайла, не має такого місцевого характеру, за то ясно проступає характер офіціозний: мета його — оборона Витовта, його поведження в тих випадках і його прав на в. князівство Литовське. Доведено залежність цієї повісти від мемуара самого Витовта, написаного для Ордена десь 1390 р., властиво — першої його половини³⁾, хоч повість не представляє собою невідільного переказу, а змінює й доповнює німецький мемуар різними подробицями. Що певні відміни в самій формі відрізняють повість від оповідання літописного, про се було вже згадано: оповідання написано без років, в драматизованій формі, без всяких убічних екскурсів, з великою знаємістю річи. Той факт, що переховавсь латинський переклад сього оповідання, який кінчить ся власне тіканнем Витовта,⁴⁾ дав підставу дру Смольці, а за ним і дру Прохасці бачити в нім цілість осібну, окремий акт офіціальний, що існував осібно.⁵⁾ Але сей останній вивід, хоч правдоподібний, переходить вже в область гіпотез, в яку ми тут не вдаємось.⁶⁾

¹⁾ На смоленський місцевий характер звісток літописи вже зауважив др. Шараневич в розвідці: *O latopisach i kronikach russkich — Rozprawy wydzialu hist.-fil. t. XV (с. 371)*; ширший аналіз літописних відомостей з того погляду дав др. Смолька *op. с. rozdz. III i IV.*

²⁾ Се справедливо підніс др. Смолька — *op. с. §. 13.*

³⁾ *Scriptores rerum prussicarum t. II p. 712—3.*

⁴⁾ Видав др. Прохаска в *Kwartalnik'у historyczn'im 1888, I*, з актової книги Литовської Метрики *p. 1502.*

⁵⁾ Смолька *op. с. rozdz. VI i VII, Prochaska — Latopisiec lit. p. 27.*

⁶⁾ Цікаво б здати собі справу, чому в повість не увійшла друга половина мемуара, де Витовт скаржить ся на відносини до нього Ягайла після повороту від Німців. Можна догадуватись, що нарікання Витовта на Ягайла з Скиргайлом, що примусили його признатись до „руської віри“, які йдуть зараз по тому в мемуарі, не надавали ся *ad usum domesticum* і примусили автора повісти спинитись — але се буде тільки догадка. Характерною відміною повісти в порівнянню з мемуаром (що по части зауважив вже др. Смолька — *p. 48*) є те, що тим часом як мемуар є актом оскарження проти Ягайла, повість є ще й актом оборони поведження Витовтового в боротьбі його батька з Ягайлом.

II.

Серед тієї часті літописи, що я назвав літописним оповіданням, видають ся два епізоди, що вирізняють ся з поміж інших, ставлячи як би особні цілости — се оповідання про Поділе і — похвала Витовту. Тут буде мова за останнє. Похвала ся (таку назву має вона в кодексах Порічеськім і Познанськім: „Похвала о великомь кнзи Витовте“) приходить в різних кодексах на ньшому місці: в Супрасльськім закінчує оповідання про боротьбу Жигимонта з Свидригайлом, в Порічеськім стоїть за звісткою про смерть Витовта, в Познанськім — між звістками про коронаційні заходи і смерть Витовта. При тім форма її: риторичний вступ і якийсь наче урваний кінець вводили в трудність дослідників, що не знали, яке її місце в початковому плані літописи надати (так др. Смолька уважав її вступом до „хроніки“ подій по смерті Витовта,¹⁾ тим часом як д. Тихомиров признавав неможливим, щоб похвалою оповідання починало ся, замість кінчитись,²⁾ а др. Прохаска, вважаючи на брак закінчення, признавав її фрагментом, що в архетипі стояв без звязку з іншими частинами літописи.³⁾

Цілком принадково вияснило ся, звідки вийшла ся „Похвала“, а разом стає ясным і її якесь неприкаянне становище її в складі літописи. На се я й хочу звернути увагу в своїй замітці.

В останнім (IX) томі „Чтеній“ київського історичного товариства, виданім перед кількома місяцями, проф. Соболевський подав (с. 219) запис з рукописного збірника слів Ісака Сирина Петербурської Публичної бібліотеки. З цієї записи довідуємось, що оригінал збірника був в Константинополі, і з нього якийсь Тимофей в маю — червні 1420 р. списав копію в монастири Панмакаристи з розказу Гарасима, тоді єпископа Володимира Волинського. З цієї копії списана була нова копія в р. 1428, вже в Смоленську, з розказу тогож Гарасима, що тоді був вже єпископом смоленським. Очевидно, єп. Гарасим дуже вподобав той збірник і замовивши для себе копію з нього в Константинополі, пізнійше, перейшовши з Володимира до Смоленська, спорудив нову копію, може для своєї нової катедрі.

Запис в кінці книжки таким чином подвійна: передо всім списана запись Тимофея з 1420 р., далі йде запись другого писця,

¹⁾ Ор. с. § 7.

²⁾ Журн. Мин. Нар. Пров. 1891, I с. 401.

³⁾ Latop. litewski p. 37—39.

і тут, на початку її, з нагоди згадки про князювання Витовта знаходимо коротку картину його слави; по тому йде дата закінчення копії й пояснення про перехід еп. Гарасима, в часі між написанням першої й другої копії, з Володимера в Смоленськ, але тут запис, з цілою рукописею разом, уривається.

Згаданий уступ записи про славу і силу в. кн. Витовта був, безперечно, джерелом літописної „Похвали о в. кн. Витовті“; на довід привожу еп regard обидва тексти — записи і літописи (з рукописи Порічської, як поправніше виданої, означаючи () цікавіші варіанти рукоп. Супрасльської), зазначивши розбитим друком місця буквально подібні:

Найдавніша р.-литовська літ.

Запись 1428 р.

Єк с'ке же книги пре-
писана вьсть книга сиа
на втероюю книгоу при

Похвала о великомъ кнзи Витовте. Таиноу царевоу таити добро есть, а дела великаго государя повѣдати добро ж есть. Хочу вамъ поведати о великомъ кнзи Александре (зовемомъ) Витовтѣ, Литовскомъ и Роускомъ, иныхъ многихъ земли государя; но поне ижъ есть писано: Братья, Бога боитася, а князя чтите, тако ж и я хочу вамъ поведати о славномъ томъ государи; но неможно исповѣдати ни писанию предати дела великаго государя, яко бы не мощно комоу испытати высота небесная и глубина морская, тожъ бы мощно исповедати сила и храбрость того славнаго государя: сии князь великий Витовтъ — бяше жъ емоу дрѣжаще великое княжение Литовское и Роусское (и) инши многы земли, спроста реку: вся Роуская земля. Не токмо жъ Роуская, но еще государь Оугорской земли зовемый цесарь Римский оу великой любви живяше с нимъ. Таково ми ся оувѣрило некогда соущоу томоу славномоу

ВЕЛИКОМЪ КНЯЗИ
АЛЕКСАНДРЪ ЗОВОМО¹⁾
ВИТОВТЪ.

Тогда бо
емоу многа лѣтъ соущи
держашъ великое кня-
жение литовское и
роусское и инши вели-
каа княженья, спроста
реци вся роусская
земля.

¹⁾ Замість: зовомо¹⁾.

государю, бывшю емоу оу своемъ градѣ в Лоуцку оу великомъ, и посла послы свои королю Оугорскому, цезарю Римьскому, и повеле ему быти к себе; онъ ж беза всякого ослушания уоскоре приехалъ к нему и своею королицею, и честь великоу и дары многы подаваша имъ; оттоле ж в них оутвердися великая любовь. Како не почюдимся чти великаго государя: иж который земли на оустоце или на западе приходяче поклоняются славному государю, иж есть царь надо всею землею, и тои пришедъ поклонися славному царю великому князю Александру. Еще ж и Турецкий царь честь велику и дары многы подавали славному государю; благовѣрному ж и христолюбивому царю Цариградскому и томуу с ним оу великой любви живущоу; також и Ческое кролевство великоу честь держащу над славнымъ государемъ; ище и Доньский король великоу честь и дары многы подаваше славному государю великому князю Витовтоу. В та ж лета брату его Якаиоу держащоу стол Краковьскаго королевства, а по лядскому же языку) зовемоу Владиславоу, и томуу с нимъ оу велице любви живущи, — коли славныи государь Витовта на которую землю гнѣвентъ бывалъ (бываше) и которую землю хотяше казнити, королю жъ Владиславу всегда помощь дающоу.

Еще ж инии цари оусточнии слоужахуть емоу. Тако ж великий князь Московьский оу велице любви живяше с нимъ. Еще ж инии велиции князи Немецкыи слоужахуть емоу со всеми города своими и со зем-

Тогда вѣху крѣпко слоужаху емоу велиции князи: великий князь московьский, великий князь тѣбрьский, великий князь рязаньский, великий

ли; тыи ж великии князи Немецкии и по немецкому языку мистрове. Еще ж государь земли Молдовьскыи и Басарабь- (скыя), по волоскомому (власкому) языку воеводы. Тако ж и государь земли Болгарьскои, по болгарьскому языку деспоты. Еще ж инии велиции князи: великий князь Тверьскыи, великий князь Резаньскыи, великий князь Едоевскыи великий князь и Новъгород великий и Псковь.

И что ста (сопроста) реку, иж не обретеся во всеи Помории ни градъ, ни место, иж бы не прислухали славнаго того государя Витовта. Тыи ж велиции государи цари, велиции князи и велиции земли, еще (же) писахомъ здѣ, и инии оу велицей любви живущи с ними, а инии крепко слоужахуотъ емоу (славному господарю) и честь великоу, и дары великии, и дани многи приношаху ему, не токмо по вся лѣта, но и по вся дни. (Коли) славный государь великий князь Витовтъ на которую землю бываше

Новъгородъ, великий Псковь, и спроста рещи весь роуьскыи языкъ, чѣтъ и дары подавахуотъ емоу. И тако же слоужахуотъ емоу и въсточныи великии цѣри татарьскыи. Тако же и немецкыи великий князи слоужахуотъ емоу со всѣми грады своими и съ землями: тѣ же немецкыи князи по немецкому языку зовоми мистрове. Еще же и инии велиции князи слоужать емоу, гдѣрь молдавьскои земли, тако же и басарабьскои земли: тѣ же велиции князи гдѣри молдавьскои земли по власному¹⁾ языку зовоми воеводы. Тако же и чеськое королевство слоужаше емоу. Тѣ же велиции князи всѣхъ земель тѣхъ и языковъ, еже писахомъ здѣсе въ книзѣ сей, великоу чѣтъ и дары подавахуотъ славному господарю великому князю Александроу зовоу Витовтоу, тако же и великии дары и дани приношахуотъ емоу не токмо на всяко лѣто, но и по

¹⁾ Мае бути: власкомъ.

гневен и которую землю самъ хотяше казнити или (пакы) сильныхъ своихъ воеводъ послати¹⁾ где оусхочеть, и которому от тыхъ великихъ земель повелеваше к себе быти, они без всякого ослушания оускорѣ прихожяху и со своей земли к нему; и коему государю некакою ноуж (за которую нужу) немощно быти, и онъ вси свои рати и силы посылаше на помощь на его сложбоу. Сии ж князь великии (Александроземыи) Витовтъ оу великои чти и славе пребываше.

(Далі оповідаєть ся за відносини Витовта до Орди).

вса дни. Я ѿ тѣхъ великихъ земель которому шпедарю повелеваше к собѣ быти, шни безъ всякого шслоушания прихожяхоу к нему с' своихъ земель. Есть пакъ хочеть понти на которуюю землю, на нихъ самъ бываше коли гнѣвентъ, или пакъ сильныхъ своихъ воеводъ гдѣ послати хочеть, и некотори земли, которымъ гдѣремъ велаше к собѣ быти, ино тѣхъ великихъ земель гдѣри безъ всякого шслоушания приходятъ со всѣми своими силами на помочь и на его службѣ. Есть ли пакы тѣхъ велики² земель которому гдѣрю нѣ закою ноужю немощно было прити, и шнѣ вса свои рати и силы посылаше к нему на помочь и на слоужбѣ. Тогда бо баше славныи гдѣрь великии князь Александръ, зокомыи Витовтъ, въ велицѣи чѣти и славѣ прѣбываше, тако же и штечество его, литовскыи земля в велицѣи чѣти прѣстояше, и всякимъ обильемъ исполнашеса, тако же и народна баше много.

¹⁾ В Супрасль.: посадити.

При порівнянні обидвох текстів зовсім ясно виступає їх зв'язок між собою; цілі уступи в них буквально подібні, в інших знову, при змінній формі річи, приходять ті самі вирази. При тім однак текст літописи містить в собі далеко більше фактів впливу і слави Витовта: вступного оповідання про коронацію і дальшого, що йде за поданим текстом і спеціально займає ся татарською політикою Витовта, як він з своєї руки ставив ханів татарських — не знаходимо в тексті записи. З другого боку — оповідання записи далеко більш суцільне і консеквентне що до свого укладу: автор, зазначивши володіння Витовта, зауважає, що на тому власть його не кінчилась, і що йому служили інші володарі, вичісляє їх — з початку „руського язика“, а далі чужих — і характеризує, в чім виявляла ся їх залежність від Витовта: вони приносили йому дарунки, приходили до Витовта на його поклик, ставали з військом на його веління або як не могли — то своє військо посилали; і се закінчуєть ся короткою заміткою про славу Витовта і добробут його держави. Не так в літописи: і тут стоїть на початку (поминаю тим часом риторичний вступ) згадка про володіння Витовта, по чому автор робить перехід (переходу такого бракує в записи): „не токмо ж Русская земля вся“, але замість того аби вичислити землі, що „служили в. кн. Витовту“, вставляє цілком не до річи володарів, що „у любви жили з Витовтом“, аж потім іде реєстр тих, що „служили йому“. Вираз про запомогу Витовту, коли він гнівав ся на яку землю, антиципировано й приложено до Ягайла; „цари оусточнии“ втратили властиво значіння, бо осібно сказано попередю про Турків, а низше про Татар оповідаєть ся ширше. В загальній характеристиці автор схаменує ся раз, що вона не належить до всіх вичислених володарів і застеріг ся (ини оу велицен любви живоущи с ними), а другий раз — загалом про всіх сказав про посилання помочи (так що про Ягайла буде двічі — загалом і спеціально). Все отсе надає оповіданню кошлатий вид. Зваживши се все, треба признати, що запись не могла взятись з тексту літописи.¹⁾ Можливе ще припущення, що писець записи відписав якусь похвалу, що була також джерелом літописної похвали; але самий факт такий дуже не правдоподібний — того рода записи все укладає сам писець звичайно. Далі — похвала записи не має признак осібно-

¹⁾ Є тільки одна подробиця, що могла б за тим промовляти: се левція записи „власному“ замість „власкому“ (як в рук. Супраській); але зваживши все вище сказане прийдець ся „власному“ уважати за похибку друкарську.

ного утвору, розпочинаєть ся ех abrupto і за коротка й суха на окрему похвалу; а знову так гладко і докладно уложена, що не виглядає абсолютно витягом або уривком. Нарешті — та картина сили й слави Витовта, яку там знаходимо, належить до останніх років його князювання, значить — до того власне часу, коли писець писав свою копію. Се все нахиляє до переконання, що маємо в записи утвор самого писця, що отже запись 1426 р. була джерелом, з якого повсталала „Похвала“ літописи.

Невідомий нам укладчик, надбавши сю запись, задумав ужити її для панегирика Витовту. Отже причепив до неї риторичний, але доволі кошлатий вступ, де хтів, очевидно, повеличати ся цитатами з Св'ятого Письма, але не вмів їх один до одного припасувати, далі розширив текст записи вставкою, нав'язною оповіданням про коронаційний з'їзд (пор. вид. Попова с. 46 7), а в кінці — також доволі невправно (так що насовуєть ся питання, чи не поцсовано тут текст, хоч можна об'яснити і просто нездарністю автора) — „б'яше емоу н'колко от своих градовъ“ и т. д. — причепив оповідання про те як Витовт „давав царів“ Орді Татарській, прикрасивши се на закінчення ще двома метафорами „от книг“ (якож река, превосходящи всю землю, челоуѣкы и скоты напоющы, а сама не умаляющыся, також и славный государь и множество царей отпоущаєть на Орду, а оу негож множество царей (розумій — є в запасі) — яко ж бо от моря множество вод изходяще (в Поріч.: тако и от сего моудрость великого государя кн. в. Витовта).

Недокладне закінчення похвали спонукало польських учених достерегати тут на кінці пізнійших додатків. Др. Смолька догадувавсь, що остатня метафора, що не має другої половини порівняння в рук. Супрасльській — є приписка на маргінезі, що належала зовсім до иншої статі — уривку про ріки з Найдавнійшої літописи руської, що знаходить ся в рук. Супрасльській, і przypadково до Похвали причепилась, і що в pendant їй якийсь писець вставив аналогічну метафору кілька рядків вище.¹⁾ Др. Прохаска вправді справедливо зауважив, що згадана метафора не могла бути глосєю з того гидрографічного уривка, але й він уважає обидві метафори за „надто кошлаті і недокладні, щоб уважати їх плодом пера автора тієї ж „Похвали“, і признає їх також глосами пізнійшими.²⁾ Хоч ті метафори, і та що на закінченню — спеціяльно — не так ще немож-

¹⁾ Ор. с. § 6.

²⁾ Ор. с. р. 40 (і взагалі розд. VI).

ливо зла (як то справедливо зауважив і д. Тихомиров)¹⁾, але безперечно — Похвала закінчена, хоч би прийняти остатню метафору в цілості,²⁾ — не зручно. Тільки в укладі „Похвали“ ми вже бачили стільки доказів незручності укладчика, що і в незручнім кінці бачимо його ж недотепну руку і не потребуємо припускати пізніших ілюзій.

Що хтів зробити з сею похвалою укладчик, де думав її в літописи умістити — про се можна лише гадати. Мені правдоподібним здається, що се похвала мала закінчувати оповідання про Витовта, значить — стояти тамже, де стоїть в рукописи Порічеській — після оповідання за коронаційний з'їзд і смерть Витовта. Се й а ргіорі правдоподібнійше, бо згожується з звичайним планом „житий“, як зауважив вже д. Тихомиров, і знаходить собі, хоч не рішучу, підпору в укладі „Похвали“: як згадано, одна з її частей оперується на оповідання про коронаційний з'їзд. А що думка про таку похвалу не розвинулась у самого укладчика, а була піддана готовим утвором, яку він тільки розширив в міру своєї здарности, тож вона й зістала ся такою ніби чужою вставкою в літописи, й пізнійші писці пересовували її: в рук. Супрасльської оцинилась вона по оповіданню за боротьбу Свидригайла й Жигимонта, укладчик рук. Познанської натомість, відкинувши риторичний вступ, злив її з оповіданням про з'їзд, з яким вязала ся вона, як бачили ми, своєю другою (по вступі) частиною.

З двох відомих кодексів літописи текет Супрасльської ближше стоїть до записи 1428 р., як то видно з наведених варіантів; але знову подекуди (напр. „посадити“ Супрасль. замість „послати“ Поріч. і записи) поправійші варіанти знаходимо в Порічеській.

III.

Вернімось назад, до складових частин найдавнішої русько-литовської літописи. Я зазначив вже такі часті: а) літописні записки, б) літописне оповідання про події з означенням часу, але без років, в) повість про події до р. 1382. Я зазначив далі, що се остання самою формою відрізняється від свого продовження. Тенер треба зауважити, що власне сї формальні ознаки зближають її з епізодом про Поділе, епізодом, що, як зазначили сьмо, становить осібну

¹⁾ Журналъ Мѣн. Нар. Просв. 1891, I с. 400.

²⁾ Чи другу половину упушено в рук. Супрасльській, чи не було її й у архетипі — сього на підставі тих двох кодексів, звісно, рішити не можна.

цілість і стоїть по за порядком хронологічним літописи: в обох уступах знаходимо теж саме характерне, ніби епічне оповідання, неозбавлене певної краси й мальовничости, драматизоване подекуди розмовами, таке об'єктивне ніби й спокійне зверху, а в дійсности — сторонниче й тенденційне. Тим часом в оповіданню, що назвали сьмо літописним, виступає звичайний книжник, охочий промовляти „от книг“ і „от Писанія“, позбавлений всякого артизму, але не потайний що до своїх симпатій та антипатій.¹⁾ Досить порівняти пертракції Витовта з Ягайлом про Поділе з діялогами оповідання про відносини Кейстута — Витовта — Ягайла, та пригадати резонерство літописного оповідання про смоленські події з р. 1387, щоб переконатись в вище сказанім.²⁾

Ані повість про відносини Кейстута та Ягайла, ані епізод про Поділе не мають місцевих вказівок. В остатнім пробували бачити щось спеціально-подільське,³⁾ але для того нема підстави — і він, і повість про Кейстута й Ягайла могли бути написані в яким небудь місті, аби де трапився чоловік обізнаний з литовськими справами, з державним патріотизмом і з симпатіями до Витовта спеціально. Кажу — обізнаний, хоч знову з деталей, з діялогів, що ті оповідання наводять, не треба виводити, що то був чоловік незвичайно близький до Витовта (як робить др. Смолька — § 20): та детальність, ті автентичні розмови — не більш як літературна форма, подібно як розмова героїв Гомера, і в них далеко замітнійше — незвичайний літературний хист автора. З тим міг він писати зарівно чи в Вильні, чи в Києві, чи в тім же Смоленську, куди ведуть нас нинішні складові частини літописи.

Смоленський місцевий характер тих складових частин привів дра Смольку до виводу, що літопис повстала в Смоленську. Центральна фігура в сій справі для нього — смоленський єпископ, потім митрополит Гарасим, що й після свого висвячення р. 1433 зістався в Смоленську. На думку дра Смольки — підвищення Смоленська до катедри митрополичої розбудило тут рух літературний, а до того Гарасим ще „безперечно був одною з найвидатніших фігур в історії руської церкви XV в.“ (с. 18); одже при катедрі

¹⁾ Тож мене трохи дивують доводи дра Прохаски (ор. с. с. 23), що власне знаходить подібність цілковиту між повістею і як він зве — „część pierwsza opisowa“, себ то продовженням вступної повісті з р. 1383—1396.

²⁾ Пор. Смольки ор. с. с. 51—2. Характерним здасться мені діялог на с. 38 вид. Попова: не подібний він до діялогів повісті.

³⁾ Шараневич ор. с. с. 378—9 (однак обережно), Тихомиров в Ж. М. Н. П. 1891, I с. 405 (рішучо).

розпочинаєть ся літопись в тіснім значінню того слова (літоп. від р. 1432), а з тим повстає думка про історію попередніх часів: переписуєть ся літописна компіляція, перехована в рук. Супрасльській (т. зв. „Хроніка Руська“ Даніловича); Гарасим спроваджує з в. княжого архива офіціальний мемуар про Кейстута й Ягайла, хтось з оточення митрополичого продовжує його на підставі традиції й смоленських літописей, а р. 1436 описує боротьбу Свидригайла й Жигимонта; але з смертю Гарасима упадає той рух історіографічний, а переміни в політичних обставинах не сприяли династичній ідеї — привязанню до Кейстутівського роду смоленського літописця: „в збірнім кодексі, що був архетипом двох відомих нам рукописей, зівстав ся лише нагромажений материял, як свідощтво про замірену та несповнену задачу“¹⁾.

Проти сїєї гипотези др. Прохаска виставив цілком иньшу; на його думку літопись повсталала не де инде, як в в. княжій канцелярії литовській під пером дяків чи дяка: на то мають вказувати ті диялогі осіб, зачерпнуті з актів, такі вирази офіціальні, як „ударі челом“, „покору учини“; тут укладчик мав офіціальний мемуар про відносини Ягайла й Кейстута, переховуваний (як признає др. Прохаска згідно з дром Смолькою)²⁾ в в. княжім архіві, тут же міг він знайти офіціальний мемуар про справу подільську, „решту зліпчав літописями руськими, як умів, помагаючи собі пам'ятню та актами литовської канцелярії“ (с. 27, 51, 56—7). Тільки тим часом як проф. Смолька датує, як ми бачили, сю роботу 30-ими роками XV в., др. Прохаска відносить її до пізнійших часів, по р. 1449, яким датує він звістку про перемирє Казимира з Московією, що стоїть в рук. Познанській по літописних записках (с. 48, 52, сф. с. 30).

Безперечно, в погляді проф. Смольки є багато гипотетичного; про якусь особливу видатність Гарасима ми нічого не знаємо, літопись смоленська велась і давнійше, а др. Прохаска справедливо зауважив, що про Гарасима і взагалі про справи церковні в літописних записках р. литовської літописи знаходимо ми дуже мало (с. 28, 52). Одначе, признаємось, що гипотеза дра Прохаски здаєть ся нам ще меньш правдоподібною. Не думаємо, щоб мемуар про відносини Кейстута й Ягайла, хоч би був офіціальний, не був відомий поза в. княжою канцелярією, а виразних слідів якогось чер-

¹⁾ Оп. с. § 11, 12, 25.

²⁾ Najdawniejsze pomniki p. 53, Latopisiec litewski p. 27. Др. Прохаска вказує на те, що латинський текст сього мемуара — „Origo regis Iagielo et Wytholdi, ducum Lithuanie“ значить ся в реєстрі в. княжою архива ще десь з полов. XV в. (I. с.).

папня з офіціальних актів достерегти не можемо в літописи, так само як не достерегаємо яких небудь специфічних знак канцелярийного стилю. Але що особливо здалося б тоді дивним, се — місцевий смоленський характер, що показується в літописі; др. Прохаска припускає користання з літописей смоленських (с. 28), але для такого „офіціального історнографа Литви, на якого, очевидно, Литва в той час могла спромогтись“, як каже др. Прохаска (с. 28), чи кінчився світ на смоленських літописах? Вже з самого складу відомих кодексів, в які входить русько-литовська літопись, бачимо, як в Литві XV в. циркулювали різні збірники й витяги з руських літописей, до яких дочепляно р.-литовську літопись (така „Хроніка Руська“ Супрасльської рукописи, такий витяг з новгородських літописей в збірнику Аврамка (див. предмову).¹) Нарешті доводом стає й „Похвала в. кн. Витовта“, джерело якої ми тепер знаємо: трудно припустити, щоб книга Ісака Сирина заблудила до в. княжої канцелярії — не спроважували ж її навмисне задля тієї записи. „Похвалу“ ж неможна уважати особним утвором, що мав становити окрему літературну ділість, і як такий — циркулювати по в. кн. Литовському — зміст її занадто бідний для такої ролі.

Не надаючи особливої ролі особі м. Гарасима в сій справі (хоч з записи видно, що був то, як на той час, не послідній „книголюбець“), я думаю, що смоленські літописні записки, введені в літопись, смоленська місцева записка в оповіданні літописнім, нарешті — смоленське джерело „Похвали“ вказують, дійсно, на Смоленськ, як на місце, де зложився той конгломерат, що звемо ми найдавнішою русько-литовською літописею. Більш того — факт користання з записи 1428 р., що найправдоподібніше — перехоувалося не де як при катедрі, друге — факт написання р. 1495 „повелѣніем“ смоленського владика літописного збірника, куди заведено і найд. р.-литовську літопись — можуть вказувати на нашу думку, що найд. р.-літопись стояла в якомусь звязку з єпископською катедрою

¹ Тут до річи буде згадати, що недавно в „Описані“ рукописей гр. Уварова, споряженім арх. Леонидом (Систематическое описание etc. т. III с. 65 N. 1381) видруковано історичні статі, що знаходять ся в Порічській рукописи після р.-литовської літописи, в то: „Летописецъ въ великомъ книзи московскомъ“, коротенька генеалогія від р. 862 що кінчить ся в. кн. Дмитром Івановичом московським; короткий реєстр єпископських катедр земель руських і нарешті — „Летописецъ отъ в. кн. Володимера“, що обіймає витяги з літописи від посаження Володимера в Новгороді до смерті Теодосія, і далі фрагмент оповідання про нахід Татар на Рязань, Володимер, Київ, перерваний фрагментом про Невське побоїще; сі остатні витяги мають подібність до Софійського зводу. Письмо збірника взагалі арх. Леонид датує кінцем XV в.

смоленською, була зложена, може, кимсь з місцевого клиру або з єпископського двору.

Уклад „Похвали“ дає нам зрештою міру літературної здібности укладчика русько-литовської літописи. Міра не показна. Укладчик, очевидно, був чоловік обчитаний, „почитатель книжний“, з охотою до книжного риторства (яким показує він себе і в літописнім оповіданню — напр. про війну Литви з Смоленськом), але без хисту літературного. Найбільш талановиті частини літописи: вступна повість і епізод про Поділе, як ми бачили вже, не можуть йому належати, взяв він їх готовими — чи в Смоленську, чи звідкись спровадив — того не можемо знати. На основі записок літописних і устної традиції виповнив він рр. 1383—1396: сам він в ті часи „бѣ младъ“ і не міг писати з власної памяти; р. 1395—1413 заповнив літописними записками, а р. 1429—1436 на підставі записок і власної памяти вже міг описати; деякі епізоди до сього, як напр. опис зїзду коронаційного, оповідання за татарських ханів, ставлених Витовтом, що повставляв він в Похвалу — знайшов він, мабуть, готовими. З рештою — Похвала сама; за неї сьмо говорили.

Коли ж се мало бути? Безпосередних вказівок про се не маємо. „Повісті“ про Кейстута та Ягайла та про Подільську землю могли щось випередити загальну роботу укладчика; в них не знаходимо натякань на часи по смерті Витовта¹⁾. В самій літописи нема натякань на часи пізнійші від р. 1436; правда, літописні записки на кінці її сягають пізнійших років — 1445, а в Познанськiм кодексеї мали б належати до ще пізнішого часу, але сї кінцеві записки все могли пізнійше до літописи бути прилучені. З рештою то вияснять иньші кодекси літописні.

У Львові 11 (23) X. 1895.

¹⁾ Може мати своє значінне, що тут „король“ — значить Ягайло, се могло би вказувати на часи до смерті Ягайла; називаєть ся він на імя аж в оповіданню про смерть Витовта. Доводи дра Прохаски на с. 30 про пізнійше написанне мене не переконують, тим більше що сам він на иньшiм місці (Kwart. hist. 1888 р. 300) справедливо признав, що в тексті літописи маємо тут пропуск, як видно з латинського перекладу.

Примітки до тексту Галицько-волинської літописи.

Текст головніших навіть памяток наших, хоч би й літописей, студиевано дуже небагато; сила зоставь ся в їх місць темних, нерозібраних, хибних. Перед кількадесяттю роками емендацією літописних текстів зайняв ся був д. Ламбін, давши кілька добрих поправок. Новійшими часами друкує від часу до часу свої замітки проф. Соболевский (Чтенія Общ. Нестора т. V, VIII); обоє своїм предметом мали т. зв. Початкову літопись. Добре було-б, коли б їх приклад викликав як найбільше наслідвань. Хто уважно студиевав літописи чи інші тексти наші, певне не до одного текста міг би висловити цікаву увагу, поправку, конектуру; досі се звичайно робило ся лише à propos, десь під текстом студий в ріжних історичних і історично-літературних справах (де й дійсно розкидано немало цікавих уваг), та годилось би, не чекаючи такого випадку, що може й не трапитись, їх осібно, в формі поодиноких уваг подавати, як то звичайно робить ся з текстами класичними.

Тож і я маю замір подавати від часу до часу примітки до текстів, що по дорозі, при студиях, насувають ся. На сей раз подаю кілька уваг до тексту Галицько-Волинської літописи, по виданню 1871 р. (Літопись по Ипатскому списку, Спб.). Що тепер на черзі стоїть потреба нового видання, тож де що з сих „Приміток“ може й для нього придатись.

I.

С. 484 (1208 р.): Свѣтъ же створиша Игоревичи на бояре Галичкыи, да избють,¹⁾ и по прилучаю избьени быша; и убьень

¹⁾ В виданню перетинка стоить по *и*, але така інтерпункція здасть ся мені менш правдоподібною.

же бысть Юрьи Витановичь, Илия Щепановичь, инии велиции бояре; убоено же бысть ихъ числомъ 500, а инии разбѣгошася.

Слова: Щепановичь — 500 стоять тільки в Іпатєвк. кодексі, в Хлѣбниковськѣм (з Ермолаєвськѣм) та Погодинськѣм їх нема; се дало підставу Костомарову (Монографіи вид. 1872 р. I с. 245) і за ним проф. Дашкевичу (Княженіе Даниїла Гал. с. 484) уважати сї слова пізнійшою вставкою, бо число 500 здавало ся занадто великим. Не входячи в се останнє питаннє, обмежимось формальною його стороною — чи ті слова належать до літописного тексту?

Слово *Щепановичь*, певно, було в оригіналі: перед тим (с. 483) літописє так його називає і ледви чи назвала б його инакше. Одначе хоч би хто схотїв мати се за вставку, се не переміняє головної справи.

Слова *инии* . . . . *числомъ 500* належать безперечно до початкового тексту; що їх бракує в пізнійших кодексах, причиною тому був пропуск: в тексті стояло два рази „*инии*“, і око писця перескочило з першого на друге, таким чином слова, що стояли між ними двома „*инии*“, випали, — випадок дуже звичайний. Отже можна критиковати правдоподібність сїєї звістки, але не можна усувати її з тексту.

II.

С. 500 (р. 1226): Данилови же пришедшу ко Мьстиславу с братомъ Василкомъ ко Городьку, и Глѣбъ с нима, и молвящимъ имъ: „пойди, княже, на короля, *по Лохти* ходитъ“, Судиславъ же браняшеть ему, бѣ бо имѣяшеть лєсть во сердци своемъ не хотяше бо пагубы королеви, имѣяше бо въ немъ надежу велику: бѣаше бо король изнемоглєся.

Оповідаеть ся за нахїд Угрїв на Галичину: король з Перемишля через Звенигород, (не взявши Галича) посунув на Волинь, але — очевидно, як Данило рушив з Володимира, — звідти подав ся назад, мабуть тією ж дорогою, через Звенигород на Перемишль. В усіх виданнях читаєть ся *по Лохти*, і в показчику стоїть: Лохтя річка в Галицькѣм князівстві (в Словнику Барсова, с. 115 — урочище в Галичині).

Такої річки чи урочища одначе досї не відомо; до того слова: *по Лохтї ходитъ* виступають наче мотив, стимул до такого нападу. Неясність сього місця спонукала одного з пізнійших писців (т. зв. Ермолаєвського код. — Полное собр. лѣтоп. II с. 166) до поправки: „по волостемъ“.

Я думаю що по лохти повстало з п'ялохъ ти, в сучаснім значінню нашім плохий = недужий, не здатний до відпору. Се цілком буде відповідати вищезазначеному контексту, а zarazом буде стояти в згоді і з дальшим: бѣаше бо король изнемоглься.

III.

На тій же стороні (500) безпосередно по тому: Льстькови же в то время идущу в помощь, Данилови же бранящю ему не помагати королеви, оному наипаче хотящю, Данил(ъ) же и Василко посласта люди своя *къ брату*, не даста ему прити.

В тексті стоить: *къ брату*, але під текстом знаходимо варіант з Хлѣбниковського (з Єрмолаєвським) та Погодинського кодексів: *къ Бугу*.

Лекція *къ брату* не можлива: Данило був з Васильком, а більше братів у їх не було, также неможливо припустити, щоб мова була за кого з родичів: ніхто з їх до того так не називаєть ся в третій особі. Тим часом лекція *къ Бугу* цілком на місці, бо відповідає географічним обставинам: Данило, не встигши переконати Лешка, зробив диверсію з Городка і тим примусив его вернутись, і король угорський по сьому „іде въ Угры“. При тім з *брату* ледви могло повстати *Бугу*, се lectio difficilior.

IV.

На с. 525 (р. 1240) в славнім оповіданню про боярську анархію читаємо:

Бояре же галичьстии Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держаху; Доброслав же вокняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ, и грабаше всю землю, и въшедъ во Бакоту все Понизье прия, безъ княжа повеления; Григорья же Васильевичъ собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати; и бысть мятежъ великъ въ землѣ и грабежъ отъ нихъ.

Головну вагу в сьому епизоді літописець кладе на самовластє двох олігархів боярських — Доброслава і Григорія Васильевича і їх сварку, що дала можливість Данилу й Василькови „ізонмати“ їх і тим дати кінець їх „безаконію“. По літописному тексту для чогось влазить ще третій олігарх — Судьич, попов внук, що не згадуєть ся ні перед тим, ні після того ніде і в сьому оповіданню цілком безпотрібний:

Коли Судьич все Понизє забрав, то трудно припустити, щоб до цієї іншої, а не до його волости мало належати Покуть, а з ним і Коломия, де одначе порядкує Доброслав.

Літописець, докладно означивши, які волости взяли собі два олітархи, нічого не каже за Доброслава, хоч дальше увага власне коло его діяльності зкуплена.

Судьич „грабив усею землею“, значить був найшкодливійший з олітархів, тим часом Данило, кладучи кінець „безаконію“ Доброслава й Григорія, нічого єму не робить.

Всі отсі труднощі відповідають, коли будем читати:

Доброслав вокняжилъся *бѣ Судьич*, поповъ внукъ

без *и*, уважаючи Доброслава Судьича, попового внука, за одну особу.

Тоді оповідання йде тільки за двох олітархів, з докладним означенням їх володінь і змагань і дальшої долі. Доброслав грабував і так цілу землю, прилучив до того й Понизє, що, властиво, було аннексом галицьким, а нарешті захотів „всю землю одержати“ і почав для того намовляти Данила на Григорія; олітарх схотів стати таким майордомом галицьким, та се не вдалось.

Доброслав нам відомий: разом з тимже Григорієм Василевичом згадуєть ся він в нещасливім поході Данила в Київщину 1235 р. (Ип. с. 514—5), коли виступають вони між тими боярами, що показували ніби покору Данилові, а самі безупинно інтригували проти нього; для цієї категорії як найбільше підходила звісна, характерна програма: Данила собі князем називати, а собі всю землю держати. Після розказаного під р. 1240 епізода обидва вони — Доброслав і Григорій вже не виступають: або з свого в'язнення вони не вийшли, або вийшовши, не грали значної ролі. Тепер ми знаємо й генеалогію Доброслава: був він сином суді і внуком попа: письменний попович пішов в княжу службу, дійшов до уряду суді, а синові своєму відкрив дорогу між найвищу аристократію галицьку. Літописець злобно пригадує сьому *parvenu* его пошівський рід.

V.

На с. 549 (р. 1255) оповідаєть ся про похід Данила і Льва на Ятвягів; Лев довідав ся, що їх вожд Стекинт засів в лісі й огордив ся засїками, та й пішов „к оську“.

Ятвеземь вытекъшимъ на нь изо оська, сущи же с нимъ (= Львом) снузници (= кінні) возбѣгоша, Львови же сосѣдшу с коня

одному и бующюся с ними крѣпко, видившимъ же имъ (= снузникам), яко Левъ одинъ бьеться с ними (= Ятвягами), навратишася *Малій* на помощь ему, Львови же убодшему сулицю свою въ щитъ его и не могущю ему тулится, Левъ Стекынѣтя (вар.: Стыкента) мечемъ уби и брата его прободе мечемъ.

В текстї, як бачимо, читаеть ся *Малій*, і в показчику означено: Малій — воєв. ятвязьський (даремно сюди же занесено й Мілія бакотського); до такого розуміння чи не понудило те: „убодшему сулицю въ щитъ *его*“, але се „его“ належить до Стекинтя, як видко з контекста. Тим часом при „Малій“ стоїть „навратишася“.

Думаю отже, що треба читати *малии* = маліи = небагато, раусі, так як читало ся в першій виданню (П. с. л. II с. 191): „маліи“¹⁾, себ то „снузници“, що втікли були, та вернулись і далі „на коних гоняще“, разом з Львом били Ятвягів.

Таким чином ятвязьський вождь чи князь Малій відпадає, а натомість маємо не численних дружників Льва, що виратували його.

М. Грушевський.

Надання Оришевському Копистерина та Гайсина.

Недавно видане заслуженим дослідником нашого минулого д. Ол. Яблоновським реєстр „kozaków nizowych zaporoskich i rzeciecznych“ 1581 р., під проводом Яна Оришевського, „поручика козаків низових Запорозьких“²⁾, поновляє інтерес до цікавої та мало знаної фігури сього чоловіка, одного з перших урядових вождів козацьких. Як бачимо з оповідання його братанича Мартина Бельского, сей чоловік, „що у козаків був гетьманом немалий час і добре знає ті краї“³⁾, дійсно був обізнаний з українськими відносинами і значінне великої русько-татарської боротьби розумів ліпше від сучасних політиків польських.

Документ, що подаю я тут, представляє його в иншій ролі — державця українських „пустинь“: король Стефан надає 1577 р. Оришевському, „служебникови“ свому, як названий він в текстї обляти,

¹⁾ А за ним і в виданню Петрушевича — Волинско-Галицкая лѣтопись с. 84.

²⁾ Zróżła dziejowe t. XIX р. 154. Що значить rzecieczny — чи не походить від слова rzeczka — козаки з Дніпрового Низу й з-по-над річок?

³⁾ Kronika M. Bielskiego, вид. Туровського с. 1360.

до віку, за його заслуги, „пустині“ — Копистерин, „на Кучманським шляху“, та Гайсин з Гоголем, що „позбавлені володарів, мешканців та культури“, лежать на пограниччю татарським. Отже Оришевський виступає в ролі ніби піонера колонізації й культури. Але й тут, як то часто бувало з такими наданнями, зражує себе самий документ — показуєть ся, що „пустині“ сї мали вже володарів давнїше — Копистерин держав Дахно Копистеринський, а Гайсин якийсь Матвій Mizinizinko (очевидно — Мизинченко), небіжчики, а тепер „сусїди неправно претендують на користання“ тими маєтностями. Дахна (або Данька) Копистеринського ми знаємо — виступає він з своїм братом Кайдашом серед тих „підлїйших“ землян браславських, що „невідомо звідки прийшовши, боярами називають ся и селища без надання господарського під собою держать“¹⁾. До тієїж категорії належав, мабуть, і Мизинченко; 1545 року „селище“ Гайсин належало до князїв Соколиньких.²⁾ Що до Гоголя, то се, очевидно, урочище Гоголів, коло с. Чечелівки (на схід від Гайсина): на початку XVII в. згадуєть ся ґрунт Гоголів, Гоголівський ліс коло Чечелівки, а нарештї сї двї назви ідентифікують ся³⁾. Чечелівка має свою назву, очевидно, від Чечелів, також „підлїйшої“ родини землянської; мабуть, її належав і Гоголів. Отже і тут стрічаємо ми вічну історію — неправних володарів — Русинів, яких витискає на основі королївського надання упривилєваний державець. Можливо одначе, що й ті „неправні“ не зовсїм були такими: Копистерин ще в пол. XV в. (1448 р.) надано „шляхетному Данилу“,⁴⁾ і хто зна, чи не був той Дахно Копистеринський його потомком.

Чи розпочав колонізаційну роботу на наданих пустинях Оришевський — не маю відомостей. Вже в кінці XVI в. Копистерин належав до Бронима Язловецького; на початку XVII в. Гайсин належав до Острожських, а Чечелівка до Жабокрицьких.⁵⁾

Oblata pro parte servitor(is) Oriszowski.

Actum in castro inferiori Leopoliensi feria quarta post festa solennis Paschae proxima anno Dni millessimo quingentessimo octuagesimo.

¹⁾ Zródła dziejowe t. VI p. 124—5.

²⁾ Zródła dziejowe t. VI p. 123, пор. Архивъ Ю.-З. Рос VI, 1 с. 23.

³⁾ Zródła dziejowe t. XX p. 556, 613, 618.

⁴⁾ Akta grodz. i ziem. V p. 165.

⁵⁾ Zródła dziejowe t. XX p. 398, 424, 556.

Ad officium actaque praesentia castr. capitanealia Leopoliensia oblatae sunt litterae papireae infrascriptae sac. regiae mtis servitoribus (sic) gnosi Ioannis Oriszewski datae et concessae, quarum litterarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis:

Stephanus, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithwaniae, Rusiae, Prusiae, Mazouiae, Samogitiae, Kijouiae, Wolchiniae, Podlachiae, Liwoniae etc. necnon princeps Transilvaniae.

Significamus tenore praesantium quibus expedit universis et singulis, harum noticiam habituris, quod nos benignam r(ation)em habentes servitorum gnosi Ioanis Oriszewski, que nobis summe fide (sic) et diligentiae exhibet, cupientesque eum et de nobis et de republica regni nostri ad bene merendum promptiorem et ala(crior)em imposte- rum reddere, dedimus, do(navimus et conces)simus illi, prout per praesentes damus, (donamus) et concedimus loca certa et possessiones... desertas, possessoribus, habitatoribus (cul)turaque carentes, in confinibus Tar(ta)rorum sitas, quas vicini, illis locis propinquiores, eorum usumfructum nullo iure sibi vendicant, iure advitalicio posidendas unam vcz(videlicet) possessionem desertam Kopisterin vocatam in transitu, vulgo na Koczmaskim sliaku, inter Barum et Braczlaiam ad flumen Morochwa com(un)iter apelatum sitam, q(uam) nobilis olim Dachno Kopisterinski tenuit, et alteram quoque incultam Aissin et Hohul dictam, ultra fluvium Boch sitam, quam torenns Sob p(er)fluit, quoque an(tea) a quodam vita functo Matiae (sic) Mizeni- zinko posidebatur. Quibus quidem bonis nostris locis et possessionibus utrisque, in pallatinatu capitaneatuque Braczlaiensi iacentibus, idem ipse gnosus Ioannis Oriszewski utetur, fruetur eaque posidebit et tenebit integre cum omnibus et singulis agris, pratis, campis, fluminibus eorumque ripis, stagnis, lacubus, piscaturis, silvis, mericis, saltibus et receptaculis ferrarum, earum venationibus, prout ad nos mensamque nostram pertinent, necnon cum omnibus et singulis proventibus, commodis et proven(tibus), que nunc in eisdem bonis sunt aut succe(ssu) temporis humana industria aucta et insti(tu)ta esse possunt, nullis penitus exceptis nec (pro) nobis successoribusque sr. nostris aut pro quo(cunque) alio reservatis, idque ad extrema vitae tempora, salvis tamen iuribus reipublicae regni nostri ac... nostris ad ea bona et possessiones permanentibus. In quorum indubiam fidem manu nostra subscripsimus et sigillum regni nostri praesentibus appendi iusimus. Datum ex castris nostris ad Laternam die quinta mensis septembris anno Dni millesimo quingentesimo septuagesimo septimo, regni nostri anno secundo. Stephanus rex.

Грб

8

Архив Бернардинський у Львові, Львівського гроду кн. 339
р. 1557 (книга замочла з одного боку; пропущене означено точками, в ( ) взято доповнене по контексту, а також взяте з скорочень).

М. Грушевський.

002.

548
ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 19.87

B-1029

1

2004

B1029
1

B 1.029

1